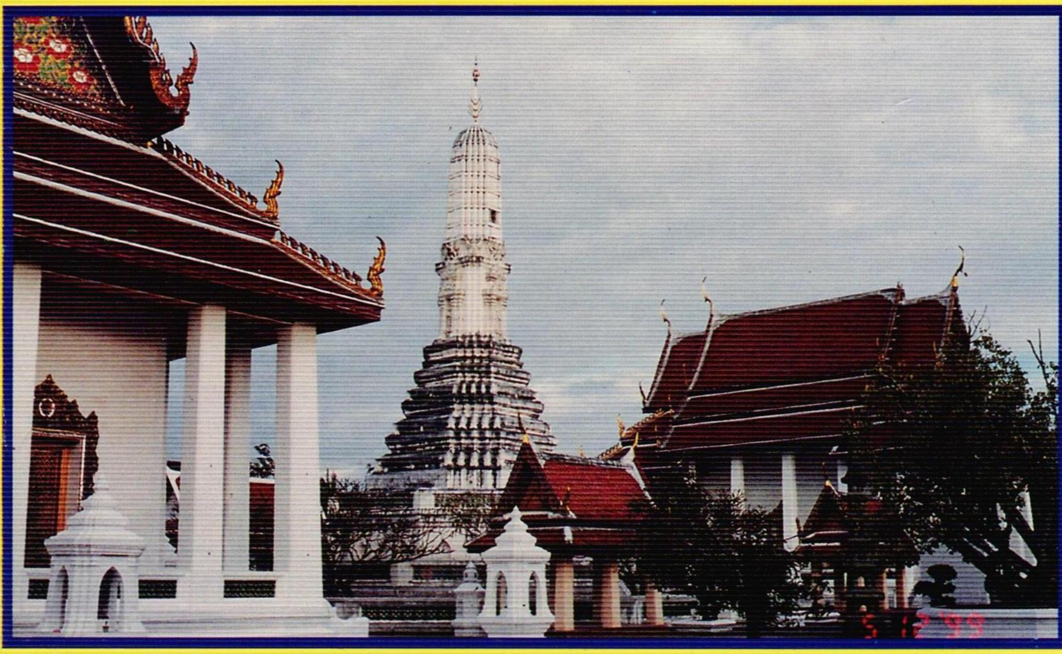


วัดหนังราชวรวิหาร

ประวัติ
วัดหนัง ราชวรวิหาร

จัดพิมพ์เนื่องในโอกาส

ทำบุญฉลองอายุครบ ๖ รอบ ๗๒ ปี

ของ

พระเทพวรมุนี (สุกรี สุตาคโม)

เจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร

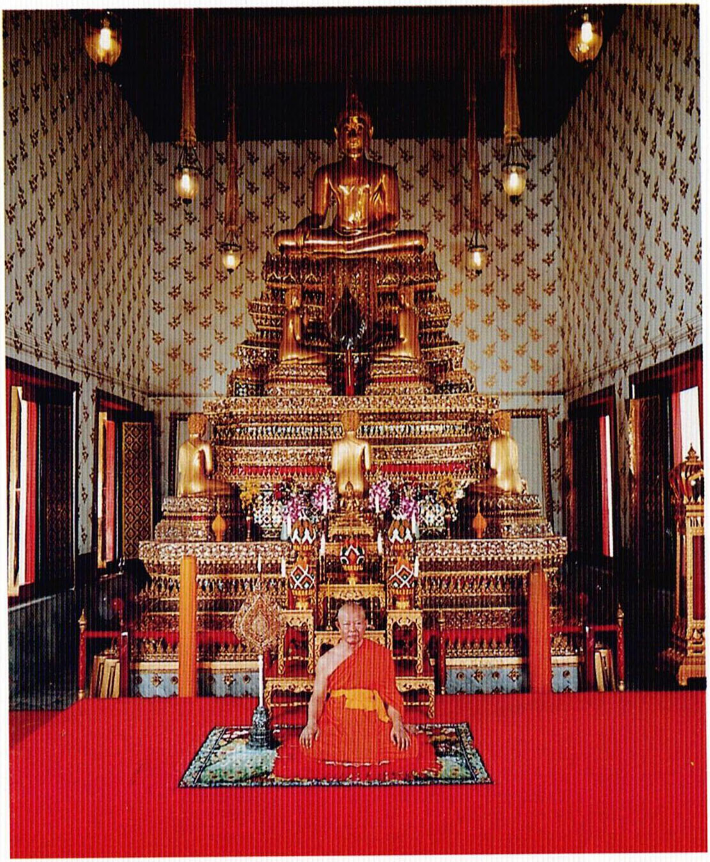
วันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๓

ประวัติวัดหนัง ราชวรวิหาร

จำนวนพิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม
มกราคม ๒๕๔๓

ขออุทิศหนังสือเล่มนี้แก่
นายคำ-นางปัด ช้างมงคล
และ
นายแสวง-นางสนิท ลัดพลี

พิมพ์ที่
สายสี่การพิมพ์
๑๓๕/๕๔๘ ม.๖ ถนนพุทธมณฑลสาย ๔
(หน้ามหาวิทยาลัยมหิดล-ศาลายา) ต.ศาลายา
อ.พุทมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๔๔๑-๐๗๕๓, ๘๘๙-๒๙๕๘, ๘๘๙-๒๙๕๙
Fax : (๖๖ ๒) ๔๔๑-๐๗๕๓



พระพุทธปฏิมากร

(พระประธานในอุโบสถวัดหนัง ราชวรวิหาร)



พระเทพวรมุนี

เจ้าคณะเขตภาษีเจริญ–หนองแขม

เจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร

คำปรารภ

ในการทำบุญฉลองอายุครบ ๖ รอบ ๗๒ ปี ของข้าพเจ้า *พระเทพวรมุนี (สุกรี สุตาคโม)* เดิมทีคิดว่าจะทำด้วยตนเองตามความเห็นว่าเหมาะว่าควรและเรียบง่าย เมื่อใกล้วันเดือนเข้ามา ก็มีผู้ปรารถนาดี ขอมีโอกาสได้ร่วมได้จัดทำด้วย เมื่อเป็นความตั้งใจและเต็มใจที่จะร่วมบุญกุศลมงคลชีวิตเช่นนี้ก็ยากที่จะปฏิเสธ ก็เลยขยายงานกว้างไป ตามปกติเมื่อถึงวันที่ ๑๓ มกราคม ทุกปี ก็ทำเป็นการภายในใครทราบใครรู้ก็มาร่วมกัน เมื่อตกลงกำหนดงานไปแล้วก็นึกถึงการบำเพ็ญกุศลและของที่จะเป็นการปฏิการะท่านที่มีน้ำใจเมตตาต่อข้าพเจ้า พอดี น.ส. ภัทรา และ น.ส. สาวิตรี ลัดพลี ซึ่งเป็นบุตรสาวของคุณโยมแสวง คุณโยมสนิท ลัดพลี เป็นโยมอุปการะบวชให้แก่ข้าพเจ้า ได้เจริญด้วยศรัทธาเป็นภาระในการจัดพิมพ์หนังสือประวัติวัดหนัง ราชวรวิหาร ซึ่งเป็นประวัติวัดที่พระเดชพระคุณหลวงพ่อพระวิเชียรกวี *(ฉัตร อินฺทสุวณฺณมหาเถร)* ได้รวบรวมแต่งไว้ ถ้าไม่ได้หนังสือเล่มที่หลวงพ่อพระอุปัชฌาย์เขียนไว้ ประวัติวัดหนังความเป็นมาจะไม่มีหลักฐาน คิดว่าก็เหมาะสมดี และเป็นการบูชาพระคุณของท่านที่มีต่อพระอาราม เมื่อข้าพเจ้ามีอายุครบ ๕ รอบ ๖๐ ปี ๑๓ มกราคม ๒๕๓๑ ก็ได้จัดพิมพ์ธรรมจักกัปปวัตนสูตรเทศนา ซึ่งหลวงพ่อพระอุปัชฌาย์ได้รจนาไว้ควรแก่การยกย่องบูชาพระคุณท่าน

การจัดพิมพ์ประวัติวัดหนัง ราชวรวิหาร ครั้งนี้ จะมีเพิ่มเติมก็คือการบูรณะปฏิสังขรณ์ในยุคที่ข้าพเจ้าปกครองวัด สิ่งก่อสร้างและบูรณะขึ้นใหม่ในขณะที่พิมพ์ประวัติวัดเป็นปัจจุบันนี้ ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์หมดทั้งพระอาราม โดยมีคุณโยมแสวง คุณโยมสนิท ลัดพลี ได้เป็นผู้นำ

จุดประกายให้เกิดการปรับปรุง เริ่มด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรม พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ ร่วมด้วยญาติโยมสาธุชนรับบูรณะกุฏิมีเจ้าภาพเป็นหลังๆ ดังปรากฏอยู่ในงานบูรณะหนังสือเล่มนี้ เป็นที่เจริญตาเจริญศรัทธาความสง่างามของพระอารามหลวง

หวังว่าท่านที่ได้มาร่วมงานทำบุญฉลองครบรอบ ๗๒ ปี ของข้าพเจ้า เมื่อได้รับหนังสือประวัติวัดแล้วนำไปอ่านพิจารณาความเปลี่ยนแปลงตามยุคตามสมัยจะได้ทราบความเป็นมาของวัดหนัง ราชวรวิหาร เป็นอย่างดี ช่วยกันรับรู้รับทราบจดจำนำไปปฏิบัติให้เกิดผลดีแก่พระพุทธศาสนาเป็นความมั่นคงของวัดวาอารามสืบไป จักเป็นประโยชน์มิใช่น้อย

ที่สุดนี้ ขออนุโมทนาที่ท่านทั้งหลายได้ร่วมกันบูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม และผู้มีอุปการคุณให้ความร่วมมือร่วมใจการบำเพ็ญกุศลทำบุญครบรอบ ๗๒ ปี บุญกุศลอันใดที่ท่านทั้งหลายได้ร่วมกันบำเพ็ญให้เป็นไปแล้วด้วยดี ขอท่านทั้งหลายจงมีส่วนในกุศลผลบุญนั้นโดยทั่วกันทุกท่าน

(พระเทพวรมุนี)

เจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร

เจ้าคณะเขตภาษีเจริญ

๒๐ ธันวาคม ๒๕๔๒

สารบัญ

❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ประวัติ

วัดหนัง ราชวรวิหาร

วัดหนังราชวรวิหาร

นามวัดและที่ตั้งวัด

วัดหนังเป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดราชวรวิหาร ตั้งอยู่ ณ ฝั่งขวาหรือนัยหนึ่งฝั่งเหนือคลองด่าน ตำบลบางค้อ อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เลขประจำวัด ๒๐๐ เดิมเป็นวัดราษฎร์มีสืบมาแต่โบราณ มีนามว่าวัดหนังมาแต่เดิม แม้ได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวงแล้ว ก็มิได้พระราชทานนามใหม่ ประมาณว่าได้ตั้งขึ้นในสมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี กำหนดอย่างต่ำน่าจะเป็นในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) มิฉะนั้นต้องสูงขึ้นไปกว่านั้น ข้อนี้มีเลขพุทธศักราชจารึกที่ระฆังเป็นสำคัญ ระฆังใบนี้เป็นของเก่า มีมาก่อนแต่วัดได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวง ตามจารึกปรากฏ ว่าสร้างแต่ พ.ศ.๒๒๖๐ พระมหาพุทธรักขิตกับหมื่นเพ็ชร์พิจิตร เป็นหัวหน้าพร้อมด้วยภิกษุสามเณร ทายกทายิกา ตลอดจนมีตาเถรเข้าเป็น สมาชิกแห่งสมาคมสร้างระฆังนี้ด้วย

อันภูมิประเทศแห่งคลองด่านนี้ แม้ตั้งอยู่ห่างจากที่ตั้งตัวเมืองก็จริง แต่ก็ไม่มากนัก คำว่าธนบุรีส่อว่าเป็นเมืองเงินเมืองทอง คงมีการทำมาหากินบริบูรณ์จังหวัดหนึ่งของประเทศในยุคคลองบางหลวง หรือคลองบางกอกใหญ่ยังเป็นลำน้ำเจ้าพระยา คลองด่านย่อมเป็นคลองสำคัญยิ่งของจังหวัดธนบุรี เพราะเป็นต้นคลองมหาไชย เชื่อมทางคมนาคมระหว่างจังหวัดต่างๆ ในลุ่มน้ำท่าจีนและในลุ่มน้ำแม่กลองกับจังหวัดในลุ่มน้ำ

เจ้าพระยา ที่ปากคลองนี้ลำคลองคงกว้างกว่าในบัดนี้ แม้แต่คลองบางค้อข้างวัดนางนองทางด้านใต้ก็ยังกว้างกว่าในบัดนี้มาก เรือขนาดใหญ่ สัญจรไปมาได้สะดวก ฉะนั้นคลองด่านท่วงทีจะไม่ร่วงโรย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแห่งพระนครศรีอยุธยา เช่นสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) และสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) เสด็จประพาสท้องทะเล ก็เสด็จผ่านทางคลองด่านหลายครั้ง ตามชายฝั่งคลองปรากฏว่ามีวัดตั้งอยู่เรียงรายมิใคร่ขาดระยะ บางวัดเคยได้รับราชูปการแต่ราชสำนักก็มี เช่นวัดไทรย์ตรงข้ามปากคลองบางมด สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ที่ ๘ (พระเจ้าเสือ) โปรดเกล้าฯ ให้รื้อพระตำหนักเดิม ทำนองเป็นที่ประทับแต่ครั้งยังเป็นนายเดื่อหรือหลวงสรศักดิ์ มาปลูกเป็นหอไตรไว้

นี้แสดงว่าคลองด่านมีวัดมากมาแต่สมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี

และวัดหนังนี้ได้สถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นวัดมีสีมาชนิดพัทธสีมา ผูกเฉพาะเขตพระอุโบสถ

เขตและอุปจาร

เขตและอุปจารวัดหนังเป็นปัญหาสับสนหลายชั้นหลายเชิง ยากจะชี้ให้ตายตัวลงไปว่าพื้นที่เพียงไหนเป็นเขตเพียงไหนเป็นอุปจาร วิกฤติการแห่งวัดมีมากครั้ง น่าจะต้องถือเอานัยโดยกำหนดตามยุคดังนี้

ยุคยังเป็นวัดราษฎร์นั้นเป็นอันไม่ทราบ ยุคแรกสถาปนาเป็นพระอารามหลวง พื้นที่ซึ่งทางราชการจัดไว้ได้รูปเป็น ๔ มุมคือ ด้านตะวันออกจดลำคลองด่านยาว ๒๑๐ เมตร ด้านใต้จดที่ นายใหญ่

กริสนามระ เคยมีบรรดาศักดิ์เป็นพระวิจารณ์เลขกิจ ที่ธรณีสงฆ์ของวัดราชโอรสที่ของ นางแดง ทรัพย์ประเสริฐ และที่ของ นายเคลิ้ม อ่างแก้ว กว้าง ๑๔๘ เมตร ด้านตะวันตกจดลำคูหลังของวัด ยาว ๒๒๔ เมตร ด้านเหนือจดลำคูเหนือ กว้าง ๑๔๐ เมตร ภายในพื้นที่นี้มีปริมาณเท่านี้เหมาะแก่เป็นเขตที่พึงกำหนดในเวลาเข้าพรรษา ส่วนที่บริเวณหลังลำคูหลังออกไปเหมาะแก่เป็นที่อุปจาร แม้กระนั้นเมื่อต้องรื้อเสนาสนะและสิ่งอุปกรณ์ของเดิมออกไปปลูกในบริเวณที่หลังลำคูหลัง และสถาปนาขึ้นเป็นอีกคณะหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าคณะสระแล้ว ก็จำต้องกำหนดเขตในเวลาเข้าพรรษา ขยายออกไปทางตะวันตกจนกว่าจะเห็นเหมาะ และในยุคนั้นท่านขยายเขตออกไปเพียงไหน มาถึงบัดนี้หมดตัวผู้รู้เห็นแล้ว เป็นอันไม่ทราบอีก แม้ถึงทางด้านใต้นั้นเล่า ท่านกำหนดเขตถึงที่สุดด้านใต้หรือเพียงลำคูใต้ก็ไม่ทราบแน่ อนึ่งภายหลังเมื่อคณะสระหมดไปแล้ว การกำหนดเขตในเวลาเข้าพรรษาอาจเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมก็ได้

พื้นที่ทั้งหมดของวัดที่เจ้าพนักงานกระทรวงเกษตราธิการได้รังวัดและจัดแยกประเภทที่ตั้งวัดและที่ธรณีสงฆ์ออกโฉนดที่ดินให้ไว้เป็นสำคัญนั้นดังนี้

ก. ที่ตั้งวัดไม่มีโฉนด เนื้อที่ ๑๖ ไร่ ๑ งาน ๓ ตารางวา (.๐๒๖๐ ตาราง ก.ม.)

ข. ที่ดินของวัดโฉนดเลขที่ ๑๓๙๗ ระหว่าง ๓ ต./๓ ฏ. เลขที่ดิน ๕๓๔ เนื้อที่ ๒ ไร่ ๔๐ ตารางวา (.๐๐๓๓๖๐ ตาราง ก.ม.)

ค. ที่ดินของวัดโฉนดเลขที่ ๑๓๙๘ ระหว่าง ๓ ต./๓ ฏ. เลขที่ดิน ๓๗๓ เนื้อที่ ๘ ไร่ ๓ งาน (.๐๑๔๐๐๐ ตาราง ก.ม.)

นี้เป็นทำนองว่าเขตวัดกำหนดภายในเนื้อที่ .๐๒๖๐๑๒ ตาราง ก.ม.

คือ ทิศตะวันออกแต่แนวเขื่อนหน้าวัดเข้ามา ทิศใต้แต่ลำคูใต้เข้ามา ทิศตะวันตกแต่ลำคูหลังเข้ามา ทิศเหนือแต่ลำคูเหนือเข้ามา ที่ดินนอกนั้นเป็นที่อุปาจารหรือที่ธรณีสงฆ์

ที่อุปจารกับที่ธรณีสงฆ์มีลักษณะประเภทต่างกันอย่างไรไม่เข้าใจตระหนัก คำว่า *"อุปจารงามข้าง"* เรียกที่เดินเล่นใกล้วัด ถ้าห่างวัดเรียกเช่นนั้นฟังขัด หรือจักหมายเอาเฉพาะที่ส่วนหนึ่งแห่งที่ธรณีสงฆ์ ถ้ากระนั้นการแยกกันก็ยิ่งยากขึ้น

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด ได้ทราบว่าท่านกำหนดเขตในเวลาเข้าพรรษาตรงกับพื้นที่ซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตราธิการจัดไว้หรือจะเป็นด้วยท่านกำหนดใช้มาก่อน ภายหลังเจ้าพนักงานมาทำการรังวัดถามถึงเขตซึ่งเคยกำหนดใช้มา ครั้นทราบแล้วจึงจัดแบ่งแยกดังกล่าวแล้วนั่นกระมัง

ยุคพระวิเชียรกวี แรกมาอยู่ พื้นที่ส่วนหนึ่งในบริเวณสุสานซึ่งเลิกใช้มานาน มีส้วมสำหรับพระเณรคณะใต้ใช้ตั้งอยู่ อนึ่งบริเวณด้านหลังลำคูหลังใกล้ลำคูเหนือก็มีส้วมสำหรับพระเณรคณะเหนือใช้ตั้งอยู่ ทั้งสระกับพระเณรสรงน้ำก็ตั้งอยู่บริเวณนั่นด้วย เพื่อสะดวกแก่พระเณรผู้จำต้องใช้ส้วมใช้สระในเวลาราตรีต่อกับรุ่ง จึงกำหนดเขตในเวลาเข้าพรรษาใหม่ดังนี้ ทิศตะวันออกแต่ลำคลองด้านเข้ามา ทิศใต้แต่แนวสุดเขตวัดด้านใต้เข้ามา ทิศตะวันตกแต่แนวเส้นถนนหลังสระน้ำเข้ามา ทิศเหนือแต่ลำคูเหนือเข้ามา ต่อมาถึง พ.ศ.๒๔๗๗ กระทรวงมหาดไทยขอตั้งโรงเรียนประชาบาลขึ้น ณ บริเวณเหนือลำคูใต้ของวัด ทางวัดจึงได้รื้อส้วมสำหรับพระเณรคณะใต้ใช้ลงเสีย การกำหนดเขตในเวลาเข้าพรรษาทางทิศใต้จึงเลื่อนเข้ามาเพียงลำคูใต้ ทิศนอกนั้นคงเดิม พื้นที่ซึ่งกล่าวมานี้

เป็นของเขตวัด พื้นที่ทางทิศใต้แต่ลำคูใต้ออกไป ทางทิศตะวันตกแต่แนวเส้นถนนหลังสระน้ำออกไปเป็นอุปจารของวัด

ที่อุปจารหรือที่ธรณีสงฆ์ของวัดทางด้านตะวันตกนั้น มีกำหนดดังนี้ ด้านหน้าจดแนวเส้นหลังสระน้ำ ด้านใต้จดที่นายฟัก ยิ้มสำฤทธิ์ และนายแฉ่ง คล้ายนาก ด้านตะวันตกจดที่นายปลั่ง พวงแก้ว ด้านเหนือจดที่นายผาด มนธาตุผลิน เคยมีบรรดาศักดิ์เป็นพระพาณิชย์สารวิเทศ

ที่กัลปนาของวัดไม่มี

ที่อุปจารหรือที่ธรณีสงฆ์ของวัดก็ดี ที่นับเนื่องในเขตบางส่วนซึ่งทางวัดไม่ใช้ก็ดี ได้จัดให้ผู้มีชื่อเช่าทำสวนเป็นผลประโยชน์บำรุงวัด มาแต่ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด ยุคพระวิเชียรกวีพื้นที่บริเวณสุสานเดิมตอนริมคลองด่านมีผู้เช่าปลูกร้านค้า ตอนหลังขึ้นไปมีผู้เช่าทำสวน การจัดประโยชน์ขั้นเดิมมัคทายกของวัดเป็นผู้จัด นับแต่ พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นต้นมา วัดได้มอบให้นายกรมกัลปนาเป็นผู้จัด

นามผู้สร้างและปฏิสังขรณ์

วัดนี้เป็นวัดโบราณร้างมานาน ๒๐๐ ปีเศษ จึงไม่ทราบว่าเดิมใครเป็นผู้สร้างกล่าวเฉพาะยุคเป็นอารามหลวงนี้ สมเด็จพระศรีสุลาลัยพระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่ทั้งพระอาราม

มูลเหตุที่ทรงสถาปนาวัดหนังเป็นพระอารามหลวง น่าจักเนื่องด้วยราชินิกุลสายท่านเพ็ง พระชนนีสมเด็จพระศรีสุลาลัยเป็นชาวสวนวัดหนังมีนิวาสถานอยู่ในถิ่นนั้น คำเล่าของหม่อมเจ้าพร้อม ลดาวัลย์ ว่าอยู่ที่บางหว้า คำนี้งามสมด้วยเหตุผล ชาวอำเภอบางขุนเทียนบางคน ในบัดนี้

เข้าใจว่าราชินิกุลสายนี้อยู่บางนางนอง ถ้าจริงอย่างนั้น ไฉนจึงไม่ทรงสถาปนาวัดนางนองเล่า เพราะเวลานั้นวัดนางนองก็ยังเป็นวัดราษฎร์อยู่ แม้ในเวลาราชินิกูลสายนี้ส่วนมากอยู่ตำบลบางนางนองและบางค้อก็จริง แต่นั้นเข้าใจว่าแยกกันอยู่มาแต่เดิม หรือไม่ก็คงย้ายไปอยู่ในชั้นหลัง ในเรื่องนี้มีกรณีที่ควรสังเกตอยู่ข้อหนึ่ง บ้านที่เรียกว่าบ้านวัดหนังในบัดนี้หาได้อยู่ทางฝั่งวัดหนังไม่ แต่อยู่ทางฝั่งวัดนางนอง แลที่บ้านวัดหนังนี้ไม่นานมานักมีพลับพลาหรือตำหนักน้ำตั้งอยู่ริมคลอง ว่าสมเด็จพระศรี-สุลาลัยและเจ้านายพระองค์อื่นๆ เสด็จประทับที่ตำหนักนั้นในคราวเสด็จประพาสหรือเสด็จทรงบำเพ็ญพระกุศลที่วัดหนัง เข้าใจว่าในยุคเป็นวัดราษฎร์พื้นที่ของวัดคงไม่กว้างใหญ่เท่าในบัดนี้ เมื่อเริ่มสถาปนาเป็นพระอารามหลวงจึงเพิ่มผนวกที่บ้านเป็นที่วัดขึ้นอีก เพื่อให้พอประสงค์แก่การก่อสร้าง ที่บ้านซึ่งถูกเพิ่มให้วัดนั้น อาจเป็นของราชินิกูลผู้หนึ่งผู้ใด หรือแม้เป็นของท่านชูมารดาท่านเพ็งก็ได้ เจ้าของเดิมจึงย้ายคฤหสถานไปตั้งทางฝั่งบางนางนอง และแล้วว่าเรียกบ้านวัดหนังตามภูมิลำเนาเดิม นี้แสดงว่าชาวบางหว้าย้ายไปอยู่บางนางนองในชั้นหลังก็มี

การสร้างวัดในภูมิลำเนาเดิม นอกจากเป็นการกุศลแล้วยังเป็นเกียรติแก่สกุลวงศ์ด้วย ธรรมดาสัญชาติญาณของบุคคล เมื่อได้บรรลุอิฐผลในถิ่นอื่นย่อมจะคำนึงถึงถิ่นเดิมของตน เมื่อเป็นโอกาสมักจะประกอบกิจการเป็นพิเศษอะไรขึ้นสักอย่างหนึ่ง ในภูมิลำเนาเดิมของตนหรือของบรรพบุรุษ เพื่อเป็นอนุสรณ์หรือเป็นที่ชื่นชมแก่มวลญาติมิตรชาวถิ่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระอิส-สริยยสเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจสดาบดินทร์ ได้ทรงทำพิธี

ยาตราทัพที่วัดราชโอรส ซึ่งในครั้งนั้นยังเรียกวัดจอมทองในคราวเสด็จกรีธาทัพไปตั้งรับพม่าที่เมืองกาญจนบุรีก็ดี ได้ทรงสถาปนาวัดจอมทองขึ้นเป็นพระอารามหลวงในกาลต่อมาก็ดีนี้เข้าใจว่าเป็นเรื่องของสัญชาติญาณเนื่องทางภูมิลำเนาทั้งสิ้น

ยอดแห่งทานบริจาคของอิสรชน และธนบดีในยุคนั้นก็คือ การสร้างวัด สาธารณกุศลอื่นๆ เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล เป็นต้น ยังอยู่ห่างจากห้วงคำนึง ยุคนั้นวัดเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติมากมาย นอกจากเป็นที่อยู่พระเณรแล้ว ยังเป็นโรงเรียนไปในตัวด้วยรูปภาพงามๆ จิตรกรรมอย่างน่าพิศวง โอสถขนานประเสริฐ บทกวีนิพนธ์อันไพเราะเกิดจากเด็กวัด ผู้รับราชการบริหารประเทศชาติก็เด็กวัด ผู้จับดาบทำการป้องกันและกู้อิสรภาพของประเทศชาติก็เด็กวัด พระนั่นเองเป็นครูสอน นักเรียนก็เรียนโดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน ประจวบกับกรุงรัตนโกสินทร์เพิ่งสถาปนาใหม่ วัดยังมีไม่มาก นอกจากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงสถาปนาหรือทรงปฏิสังขรณ์แล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า คฤหบดี ก็ช่วยสร้างถวาย เพื่อให้มีจำนวนมากทัดเทียมพระนครศรีอยุธยา จะได้สมเป็นพระนครหลวง ผู้สามารถสร้างวัดย่อมเป็นที่นิยมยกย่องสรรเสริญ มีเกียรติ ย่อมฝากชื่อให้ปรากฏอยู่ได้นาน วัดหนังได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวงก็ด้วยความนิยมของยุคด้วย

ในการเรียงประวัติวัดหนังนี้ มีเรื่องที่น่าเสียดายหลายประการ เป็นต้นว่า สถาปนาวัดเมื่อไร ไม่มีวันเดือนปีปรากฏ พระประธานในพระอุโบสถเป็นของสร้างสมัยสุโขทัย ได้มาแต่ไหนด้วยอาการอย่างไรไม่ปรากฏ เหตุการณ์เช่นนี้เจ้าหน้าที่ย่อมบันทึกไว้ในสมุดรายงานหมายสั่งการ

ประจำวันทั้งสิ้น แต่มีผู้ทำให้สูญเสีย มิใช่จะสูญแต่เหตุการณ์ซึ่งเป็นเครื่องเชิดชูพระเกียรติสมเด็จพระศรีสุลาลัยเท่านั้น แม้ประวัติศาสตร์ของชาติในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ได้พลอยสูญไปเสียด้วยมิได้เล็กน้อย

วัดหนังเริ่มสถาปนาเป็นพระอารามหลวงเมื่อไร อนุมาณตามเหตุการณ์พอจะได้เค้าเงื่อนบ้างดังนี้

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พ.ศ. ๒๓๖๗ ระยะกาลตอนนี้นับว่าสมเด็จพระศรีสุลาลัย บรรลุถึงภาวะเป็นอัจฉริยนารีผู้สูงศักดิ์อย่างสูงสุดในพระชนมชีพ เป็นกาลระยะหนึ่งซึ่งพระองค์ควรจะพึงคำนึงถึงการทรงทำกรณีอะไรสักอย่างหนึ่ง อันเป็นเครื่องเชิดชูพระเกียรติทั้งส่วนพระองค์ ทั้งส่วนราชินิกูล ให้ปรากฏอยู่ชั่วกาลนาน กรณียะอันอาจอำนวยพระปณิธานเห็นปานนั้นให้สำเร็จได้ในยุคนั้นไม่มีอะไรอื่นดีกว่าสร้างวัด สมเด็จพระศรีสุลาลัยสวรรคตวันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ.๒๓๘๐ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำการฉลองวัดหนัง ณ วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๐ นั้นเอง สภาวะแห่งวัดหนังการก่อสร้างตั้งแต่เริ่มต้นจนกว่าจะแล้วเสร็จ คงไม่น้อยกว่า ๓ ปี เพราะฉะนั้นการเริ่มสถาปนาคงอยู่ในระหว่าง พ.ศ.๒๓๖๗ ถึง พ.ศ.๒๓๗๘

การสถาปนาวัดหนังคงจะอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใครบ้างเป็นนายด้านกำกับการก่อสร้างไม่ทราบปรากฏในพงษาวดารภาคที่ ๓๓ บุพภาคพระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพียงแต่ว่าสมเด็จฯ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ทรงเป็นนายด้านทำการจนแล้วสำเร็จ

ปูชนียสถานเสนาสนะแลสิ่งอุปกรณ์ในยุคที่ยังเป็นวัดราษฎร์ เดิมทำอย่างไรแลมีอะไรเท่าไรไม่ทราบ ในยุคสถาปนาเป็นพระอารามหลวงนี้สิ่งก่อสร้างในเขตสถาปนาเป็นของทำใหม่ทั้งสิ้น สิ่งที่มิได้ทรงสร้างมีปรากฏเพียงพระประธานในพระอุโบสถ พระพุทธรูปศิลา ๒-๓ องค์ ในพระวิหารตอนหลัง กับระฆังอีก ๑ ระฆัง ของเดิมอื่นๆ อันจะพึงรื้อถอนได้ก็รื้อถอนไปปลูกในที่สวนหลังวัด นอกแนวลำคูหลังทางด้านตะวันตกออกไป พ้นจากบริเวณเขตทรงสถาปนาซึ่งจัดขึ้นไว้ คณะนอกแนวลำคูหลังนี้เรียกกันว่าคณะสระ เพราะมีสระน้ำเป็นสำคัญ มาถึงบัดนี้สิ่งปลูกสร้างนั้นๆ สาปสูญไปสิ้นแล้ว ผู้ที่เคยเห็นมีอายุเรือน ๘๐ ปี เล่าว่ามีกุฏิตั้งอยู่ ๓-๔ หลัง พระครูธรรมถิดาญาณ (รอด) ซึ่งต่อมาเป็นพระราชาคณะที่พระภาวนาโกศลเถร เจ้าวัดนางนองเป็นเจ้าคณะอยู่ ณ ที่นั้น

ส่วนนามผู้ปฏิสังขรณ์ในกาลต่อมา ในหนังสือตำนานพระอารามหลวง เรียบเรียงโดยเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.คลี่ สุทัศน์) ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ เจ้าอาวาสในอดีตก็น่าจะได้ซ่อมแปลงปลูกสร้างบ้าง แต่รูปไหนได้ทำอะไรไว้หรือไม่นั้นทราบไม่ตลอด ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร (เอี่ยม) ครองวัดท่านได้เป็นหัวหน้าบอกบุญทายกทายิกาทำการปฏิสังขรณ์ใหญ่ ทั้งปูชนียสถาน ทั้งเสนาสนะ ทั้งสิ่งอุปกรณ์ที่ปรากฏอยู่ ณ บัดนี้ นอกจากของปลูกสร้างใหม่แล้ว ท่านได้ปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งหมด พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ ศาลาฉนวนน้ำ ศาลาอื่นๆ ทั้งหมด หอไตร แลหอสวดมนต์ ของเดิมมีช่อฟ้าใบระกาทั้งหมด ในยุคที่ท่านปฏิสังขรณ์คงให้มีช่อฟ้าดุจเดิมแต่เพียงพระอุโบสถ พระวิหาร และศาลาฉนวนน้ำ นอกนั้นถ้าจักทำให้คืนดีทั้งหมดก็จักสิ้นเปลืองเกิน

กำลังราษฎร์ จึงยุติไว้เพียงนั้น

ปูชนียสถาน

พระอุโบสถก่ออิฐถือปูนเป็นชนิดมุขอัด ๕ ห้อง เฉลียงรอบมีเสาหารรับ พนักระวางเสากรุกระเบื้องปรุหลังคามุขลดชั้นหนึ่ง ปีกลดชั้นคอสองแลชั้นเฉลียง รวม ๒ ชั้นมุงกระเบื้องทราย ช่อฟ้าหน้าบันประดับกระจก พื้นลาดปูนขาว ประตูด้านหน้า ๒ ด้านหลัง ๒ หน้าต่างด้านละ ๕ ช่อง กรอบประตูหน้าต่างปั้นลวดลายประกอบ กรอบเช็ดหน้าปิดทองทึบใบบานด้านนอกเขียนลายรดน้ำรูปทรงกระทิน ด้านในลงพื้นฝุ่นน้ำมันเขียนลายทองประเภทช่อพะเนียง ผนังด้านในเขียนลายทองประเภทดอกไม้ร่วง มีลายคอสองโดยรอบเพดานล่งชาดโรยดาวทอง ขื่อเขียนลายตาสมุก ปลายขื่อ ๒ ข้างเขียนลายกรวยเชิง ทับหลังประตูหน้าต่างประกอบกรอบกระจก ไม้จำหลักลายปิดทองหมู่ ๓ เขียนลายห้อนักโก้บันไดขึ้นลงติดต่อกับชาลาด้านข้างด้านละ ๒ บันได ซุ้มสีมารอบพระอุโบสถก่ออิฐถือปูนประดิษฐานใบสีมาศิลาจำหลักซุ้มละ ๑ คู่ ด้านกว้างแห่งพระอุโบสถ ๑๓ เมตร ๑๕ เซนต์ ยาว ๒๐ เมตร ๔๐ เซนต์ สูง ๑๖ เมตรเศษ

ชุกชีที่ประดิษฐานพระประธานฐานแว่นฟ้า ๒ ชั้น ฐานพระ ๑ ชั้น แบบชุกชีในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ย่อส่วนให้เล็กลงพอเหมาะแก่ขนาดพระอุโบสถ ก่อย่อไม้ ๑๒ ปั้นลวดลายปิดทองประดับกระจก ชั้นต้นประดิษฐานรูปพระสาวก ๓ องค์ ชั้นสอง ๒ องค์

พระพุทธปฏิมากร ซึ่งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ หล่อด้วยโลหะปางมารวิชัยสูงแต่ทับเกษตรถึงสุดพระรัศมี ๒ เมตร ๕๐ เซนต์

หน้าตักกว้าง ๑ เมตร ๘๐ เซนต์ เป็นพระฝีมือสุโขทัยสมัยเมื่อรวมเข้ากับอาณาจักรอยุธยาแล้ว มีคำจารึกอ่านได้ยาก ได้คัดจำลองตัวอักษรไปขอความช่วยเหลือในการอ่านจากนาย ป.บริบาลบุรีภัณฑ์ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นายฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่านได้ความว่า *"แต่แรกตั้งพระเจ้าองค์นี้ ศาสนาได้ ๑๙๖๖ ปี ในปีเถาะสามเดือน ในเดือนเก้ายี่สิบสี่วัน ในวันอาทิตย์ พ่อพระยาเจ้าไทย พ่อขุนพ่อเมดทาเจ้า*[๑] *และไว้ให้นายลก คงบำเรอ เป็นข้าพระเจ้านี้ ชั่วลูกชั่วหลานต่อสิ้นศาสนาพระเป็นเจ้าแล"*

พระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้เป็นพระที่เจ้านายราชวงศ์สมเด็จพระร่วงเจ้าแห่งกรุงสุโขทัย ทรงพระศรัทธาสร้างขึ้น ในครั้งกระนั้นคงจะประดิษฐานไว้ในวัดที่สำคัญวัดใดวัดหนึ่งในแคว้นสุโขทัยนั้น ทำสักการบูชาอย่างแข็งแรง ถึงอุทิศคนครัวไว้คอยปฏิบัติเป็นค่าพระองค์นี้จนกว่าจะสิ้นพระศาสนา ตามจารึกว่าหล่อแต่ พ.ศ. ๑๙๖๖ ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) นับแต่นั้นถึง พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นเวลา ๕๒๐ ปี ได้มาด้วยอย่างไรไม่มีรอยทิ้งไว้ให้ทราบเลย น่าเสียดายนักหนา

(จากคำจารึกนี้ได้ความรู้ทางโบราณคดีอย่างหนึ่งคือ เมื่อ ๕๒๐ ปีมานี้ ไทยชาวแคว้นสุโขทัยยังนับเดือนอ้ายเป็นเดือนต้นปี และเดือน ๑๒ เป็นเดือนที่สุดปี คำว่าในปีเถาะสามเดือนนั้นท่านนับแต่เดือน ๑๐ ถึงเดือน ๑๒ ในเดือน ๙ นั้นไม่เต็มเดือน เพิ่งร่วงไปได้ ๒๔ วัน ท่านจึงไม่นับผนวกเข้าเป็น ๔ เดือน นี้ก็คือทำเนียมบอกศักราชอย่างเก่าของเรานั่นเอง)

---

๑. นายฉ่ำให้ความเห็นว่าน่าจะเป็น *"เมธาเจ้า"*

เท่าที่พรรณามานี้เป็นสภาวะแห่งพระอุโบสถในยุคต้น อันวัดหนังนี้ในยุคแรกสถาปนาเป็นพระอารามหลวง ปูชนียสถานเสนาสนะ แลสิ่งอุปกรณ์ล้วนเป็นศิลปอย่างไทยแท้ ประกอบช่อฟ้าเพื่อยสะพรั่ง ล้วนแต่ประดับกระจกสีทองส่องแสงประสานกับแสงแดดในเวลากลางวัน กับแสงดาวเดือนในเวลากลางคืน พราวพร่างไปทั่วๆ บริเวณวัด ศิลปประเภทนี้งามนัก แต่น่าเสียดายที่เก็บความสวยงามไว้ได้ไม่สู้นานนัก เพราะฉะนั้นวัดหนังซึ่งสร้างสำเร็จทำการฉลองเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐ ต่อแต่นั้นมาไม่ถึง ๑๔ ปี ก็ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงปฏิสังขรณ์แล้ว ระยะนี้เวลาล่วงไปยังไม่สู้นานนัก และปูชนียสถานแลเสนาสนะเป็นต้นนั้นเป็นของสร้างใหม่ถอดด้าม แม้จักชำรุดหรือเศร้าหมองลง บ้างก็น่าจักต้องซ่อมไม่มากนัก ที่ว่าทรงปฏิสังขรณ์นั้น น่าจะเป็นทรง สร้างที่ควรสร้างเพิ่มขึ้นอีกกระมัง เพราะวัดเพิ่งสถาปนาขึ้นเป็นครั้งแรก คงจะมีที่ว่างเหลืออยู่ให้เห็นเป็นน่าสร้างอะไรเพิ่มให้แน่นหนาขึ้นอีก ตามที่นิยมในยุคนั้น

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์อีก ระยะนี้เวลาค่อนข้างนาน สิ่งก่อสร้างคงชำรุดเศร้าหมองมากแล้ว น่าจะต้องทรงปฏิสังขรณ์มากสิ่งด้วยกัน ช่อฟ้าใบระกาถ้าไม่ถึงกับต้องเปลี่ยนทั้งหมด ก็น่าจะต้องเปลี่ยนบ้างบางตัว เสนาสนะก็น่าจะต้องซ่อมบ้าง ในระยะ ๓๐ ปีตอนต้นแห่งรัชกาลที่ ๕ การปฏิสังขรณ์มีครั้งเดียวหรือว่ามีมากกว่าครั้งเดียวไม่ทราบได้ ทราบแต่ว่าในการปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์เป็นผู้อำนวยการ

เกือบจะว่าได้ว่าเป็นธรรมดาของงานทรงปฏิสังขรณ์พระอาราม

ในยุคนั้น มักนำเอาของเก่าที่ยังพอใช้ได้มาปรับปรุงแก้ไขใช้อีก เช่น ช่อฟ้าใบระกาเก่า กะเทาะรัก กะเทาะกระจกออกเสีย ลงรักปิดทองหรือประดับกระจกใหม่ ตัวไม้ต่างๆ ที่เก่าไสกบปอกใหม่ และแล้วนำขึ้นใช้อีก อาศัยตัวไม้นั้นๆ เก่ามานาน จนหมดคุณสมบัติในด้านทนทานอยู่แล้ว แม้ปรับปรุงซ่อมขึ้นใช้อีกก็ไม่ทนเหมือนไม้ใหม่ อยู่ได้ไม่นานก็ชำรุดลงอีก กลายเป็นงานปฏิสังขรณ์พระอารามเป็นกิจที่ไม่มีเวลาสำเร็จ น่าอิดหนาระอาใจ ปฏิสังขรณ์คราวหนึ่งสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์มิใช่น้อย ประจวบกับยุคนี้มีการใช้จ่ายพระราชทรัพย์บำรุงประเทศชาติมากขึ้น การปฏิสังขรณ์วัดอันมีจำนวนวัดมากมาย ก็จำต้องชะงักชักช้าไปบ้าง เงาแห่งอวสานการชำรุดได้ฉายทอดปกคลุมใกล้พระอารามทั้งปวงเข้ามาทุกๆ วินาทีที่ผ่านไป

เหตุแห่งหายนะอันเป็นประการสำคัญของวัดยังมีอีกคือ ในยุคนั้นราษฎรถือว่าขึ้นชื่อว่าพระอารามหลวงแล้วต้องเป็นราชภาระอันสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้นจะพึงนำไป ราษฎรจะช่วยเหลืออย่างไรไม่ได้เพราะจะเป็นความผิด ฝ่ายพระก็เข้าใจว่าการปฏิสังขรณ์เป็นกิจของคฤหัสถ์ พระมีหน้าที่ศึกษาธรรมวินัย สั่งสอนบริษัท ปกครองพระเณร ให้อยู่ในขนบธรรมเนียมอันดี และสวดมนต์ภาวนาเท่านั้น แท้ที่จริงมันก็เป็นความจริงของพระท่าน พระมหาเถรปางโบราณ ๕๐๐ รูปมีพระมหากัสสปเป็นหัวหน้าซ่อมวัด ๑๘ วัด ในนครราชคฤห์ด้วยน้ำมือตนเมื่อไร ท่านเป็นเพียงผู้ทูลเสนอการซ่อมแด่พระเจ้าอชาติศัตรูต่างหาก อันการซ่อมวัดนั้นพระผู้สามารถย่อมทำได้ดี เพราะพระอยู่กับวัด การควบคุมช่างย่อมสะดวก คฤหัสถ์เพียงแต่ช่วยให้ทุนอุดหนุนเท่านั้น การซ่อมวัดจักสำเร็จด้วยดีแลไม่เปลืองทรัพย์มาก แต่ด้วยความย่อหย่อนไม่เข้าใจ

กันของฝ่ายคฤหัสถ์หนึ่ง ด้วยความเคร่งต่อขนบของฝ่ายพระหนึ่ง จึงทำให้พระอารามต่างๆ โทรมลงๆ ตามกัน กล่าวเฉพาะวัดหนังถึงราว พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็โทรมถึงที่สุด มีสภาพเป็นดงดึกเอาทีเดียว พระวิหาร พระอุโบสถ หอไตรแลศาลาช่อฟ้าหล่น หลังคาโหลง เครื่องไม้ล่วง ปูนล่อนเป็นหย่อมๆ พื้นภายในกำแพงแก้วบริเวณพระวิหารและพระอุโบสถมีพรรณไม้พรรณหญ้าขึ้นสูงท่วมศีรษะ กุฏิคณะเหนือชำรุดทรุดโทรม ปรักหักพัง ถึงกับเจ้าอาวาสต้องย้ายไปอยู่คณะใต้ ที่ลานวัดแลที่ว่างมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกคลุม เถาวัลย์เลื้อยขึ้นพาดพันเป็นซุ้มเซิง มืดมัวคลึ้มไปทั่วๆ บริเวณวัด สภาพน่าสะพึงกลัวนี้มิพักต้องกล่าวถึงเวลาค่ำคืน แม้แต่เวลากลางวันแสกๆ ก็ย่อมทำคนที่กล้าที่สุดให้รู้สึกวังเวงใจ บางปีมีพระอยู่จำพรรษาเพียง ๓ รูป ๔ รูป พระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เจ้าอาวาสก็มีโรคหืดประจำกาย สามวันดีสี่วันไข้ สุดสิ้นสามารถในการบริหาร ประจวบกับเวลาเลิกล้มเลขค่าพระเลยไม่มีผู้ชำระแผ้วถาง ท่านพระครูรูปนี้มีข้อที่น่าชมอยู่อย่างหนึ่ง แม้ท่านไม่สามารถในการปฏิสังขรณ์ก็จริง แต่เมื่อตัวไม้บางอย่างเช่นเพดานเขียนลวดลายงามๆ เป็นต้น ร่วงหล่นลงจากที่ ท่านเป็นต้องเก็บรักษาไว้ ในคราวที่ท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด แลทำการปฏิสังขรณ์ ได้ใช้ตัวไม้เหล่านั้นปรับปรุงเข้าในที่เดิมได้อีกมาก

ด้วยภาวะแห่งวัดทรุดโทรมถึงที่สุดฉะนี้ พ.ศ. หนึ่ง สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ เสด็จพระราชทานผ้าพระกฐินของหลวง ณ วัดหนัง ทางวัดไม่มีพระพอจำนวนสงฆ์อันจะพึงรับผ้ากฐินนั้นได้ ต้องทรงเปลี่ยนเป็นพระราชทานผ้าป่าแทน ครั้งเสด็จกลับแล้วได้กราบบังคมทูลภาวะแห่งวัดแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงธรรมการติดต่อทางสมเด็จพระวันรัต (แดง)

แห่งวัดสุทัศน์เพื่อหาตัวเจ้าอาวาสวัดหนังใหม่ สมเด็จพระวันรัตเลือกได้ท่านพระอธิการเอี่ยมแห่งวัดโคนอน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมณศักดิ์ที่พระครูศีลคุณธราจารย์แด่ท่านพระอธิการเอี่ยมอารธนามาอยู่ครองวัดหนังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่พระภาวนาโกศลเถร ท่านได้ทำการปฏิสังขรณ์วัดหนังเป็นลำดับมา โดยมีพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (คำ) แต่ครั้งยังเป็นพระสมุห์และพระปลัดเป็นหัวเรี่ยวหัวแรง พระครูสังวรยุตตินทรีย์มีความรู้เชี่ยวชาญในการช่าง ตั้งอยู่ในฐานะเป็นนายช่างรับผิดชอบเอง คฤหัสถ์ช่างไม้ช่างปูนอยู่ในความควบคุม คอยทำตามคำสั่งท่านพระภาวนาโกศลเถร เป็นที่สักการเคารพของชาวถิ่นนั้นหนึ่ง ชาวถิ่นนั้นแต่ก่อนมาไม่ใคร่มีโอกาสบริจาค ด้วยวัดทั้งหลายมิใคร่ได้ทำการบอกบุญเหมือนในยุคนี้ กำลังกระหายในทานบริจาคเพราะเลื่อมใสในการปฏิสังขรณ์หนึ่ง เป็นเหตุให้วัดหนังหาทุนทำวัดสะดวกทั้งพระของวัดทุกรูปมีจำนวนนับด้วยสิบๆ มีสมานฉันท์พร้อมเพรียงกันลงมือจับงาน ชาวบ้านพากันมาช่วยถากถางปลูกสร้างวันละมากคนด้วยกัน บางบ้านนำภัตตาหารมาถวายประจำเวลาเพล เปลี่ยนเวรกันไปตามลำดับวัน งานก่อพระทรายเท่าจำนวนพระอสีติมหาสาวก ราคาพระทรายเฉพาะองค์หนึ่งถึง ๔๐ บาท กระนั้นบางครอบครัวยังกล้ารับเรียงตัว สามีรับก่อองค์ ๑ ภรรยารับก่อองค์ ๑ พระครูมีวิริยอุตสาหะตั้งโรงเลื่อยไม้ซุงขึ้นในวัด พาบริษัทขึ้น ไปหาซื้อไม้ซุงถึงจังหวัดอุตรดิตถ์

ในชั้นต้นที่ท่าน พระภาวนาโกศลเถร มาอยู่ครองวัดทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานทุนปฏิสังขรณ์กุฎิ สำหรับอยู่ ๒,๔๐๐ บาท และพระราชทานพระบรมราชวโรกาส ให้ท่านรื้อถอน หรือเพิ่มเติม

สิ่งอันพึงปฏิสังขรณ์ได้ตามแต่จะเห็นควร เมื่อซ่อมเสนาสนะพอเป็นที่อาศัยได้บ้างแล้วด้วยจำนวนทุนอันชาวบ้านช่วยเหลือ ก็เริ่มปฏิสังขรณ์การเปรียญหลังเหนือก่อน ด้วยจำนวนเงินทุนพระราชทานทำกุฎิ ๒,๔๐๐ บาทนั้น ในงบทุนพระราชทานนี้ใช้ในการปฏิสังขรณ์ การเปรียญเพียง ๑,๖๐๐ บาท นอกนั้นเป็นทุนชาวบ้านบริจาค เงินทุนหลวงอีก ๘๐๐ บาท ใช้ในการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถสืบไป

การปฏิสังขรณ์พระอุโบสถต้องแก้ไขขื่อซึ่งชำรุดมากตัวหนึ่ง ไม่ต้องเปลี่ยนใหม่ เอาขื่อใหม่ขนาดเดียวกันพาดขนานข้างบนตรึงด้วยตาปูเกลียว วิธีนี้เป็นการสดวกแลประหยัดทรัพย์

การปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัดเป็นเรื่องที่ปรากฏแจ่มแจ้ง นายคำ ช้างมงคล ซึ่งในเวลานั้นเป็นภิกษุแลได้รับสมณศักดิ์เป็นพระครูสังวรยุตตินทรีย์ ผู้ควบคุมงานปฏิสังขรณ์เล่าให้ฟังดังนี้

การปฏิสังขรณ์พระอุโบสถต้องแก้ไขขื่อซึ่งชำรุดมากตัวหนึ่งไม่ต้องเปลี่ยนใหม่เอาขื่อใหม่ขนาดเดียวกันพาดขนานข้างบน ตรึงด้วยตาปูเกลียววิธีนี้เป็นการสะดวกแลประหยัดทรัพย์ไปในตัว งานไม่มากด้วยไม่ต้องเขียนลวดลายใหม่ เต้าเชิงชายช่อฟ้าใบระกาเปลี่ยนใหม่ หน้าบันไดประดับกระจกใหม่ กระเบื้องมุงเพียงแต่สลัดออกแซม ผนังแลเสาซ่อมแต่เพียงที่ชำรุด บานประตูหน้าต่างด้านนอกเขียนใหม่ตามแบบเดิม กรอบประตูหน้าต่างปั้นลวดลายใหม่ตามแบบเดิม พื้นรวมในเดิมลาดด้วยปูนผุยุ่ยเป็นหลุมเป็นบ่อเอาไม้ปูไว้พออาศัยเป็นส่วนๆ ปรับปรุงใหม่เป็นปูด้วยหินอ่อน เพื่อความเรียบร้อยสม่ำเสมอพระครูพยายามปูเองจนสำเร็จพื้นชั้นเฉลียงปูกระเบื้องซีเมนต์ในการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถนี้

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานทุนของหลวง ๒,๔๐๐ บาท

พระวิหารตั้งอยู่ด้านเหนือพระอุโบสถ มีขนาดทรวดทรงจิตรกรรมอย่างเดียวกับพระอุโบสถ ที่ต่างกันคือมีประตูด้านละ ๑ ประตู กับภายในก่อเป็นสายบัวกรุกระเบื้องปรุกั้นกลางเป็น ๒ ห้อง เดินถึงกันไม่ได้ ห้องหน้าก่อชุกชียาวรีเร็มส่วนกว้าง ประดิษฐานพระพุทธรูปปางมารวิชัยเรียงเป็นแถว ๕ พระองค์ ห้องหลังประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาพอกปูนลงรักปิดทองปางมารวิชัย สูงสุดพระรัศมี ๒ เมตร ๖๔ เซนต์ หน้าตักกว้าง ๒ เมตร ๑๐ เซนต์ มีพระพุทธรูปขนาดย่อมลงมาอีก ๓ พระองค์แลรูปพระสาวกยืนข้างฝ่ายขวา ๑ องค์ เดิมน่าจะมีองค์ข้างฝ่ายซ้ายด้วยแต่คงชำรุดเสียแล้ว กับพระพุทธรูปที่หล่อขึ้นในชั้นหลังแลแล้วนำเข้ามาประดิษฐานไว้อีกหลายพระองค์

เมื่อได้พิจารณาลักษณะการแห่งอันประดิษฐานพระพุทธรูปพระองค์นี้แล้ว ทำให้เข้าใจว่า พระพุทธรูปศิลาพระองค์นี้น่าจะเป็นพระประธานองค์เดิมแต่ยังเป็นวัดราษฎร์นั่นเอง แม้อุโบสถเดิมก็น่าจะตั้งอยู่ ณ ที่ตรงนี้ด้วย แต่เดิมมาว่าห่างจากหลังพระวิหารไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑๕ เมตร มีสระน้ำแลมีหอไตรในสระนั้น นี่ส่อว่าบริเวณวัดส่วนนี้เคยเป็นที่ตั้งปูชนียสถานแลเสนาสนะมาแล้ว ในปัจจุบันนี้แม้ที่สระนั้นจักได้ถูกถมมานานแล้ว ก็ยังทรุดต่ำกว่าพื้นที่ส่วนอื่น ๆ แสดงลักษณะเคยเป็นบ่อเป็นสระมาแต่เดิมให้ปรากฏ แลเมื่อสถาปนาพระวิหารลงในอุโบสถเดิมฉะนี้แล้ว พระพุทธรูปขนาดหนักอันเป็นพระประธานเดิมก็จำต้องตั้งอยู่ในที่กะเบียดกะเสียน จะดีดให้สูงขึ้นโดยตรงแล้วก่อชุกชีรับก็ทำยาก ด้วยในครั้งกระนั้นเครื่องรอกเครื่องดีดยังไม่มีใช้บริบูรณ์เหมือนในบัดนี้ จึงคงปล่อยไว้ตามปกติเดิม นับว่าดีนักหนาที่ไม่ก่อชุกชีสวม

ขึ้นเป็นกรุบรรจุพระประธานเดิมเสียแล้วก่อนหรือหล่อพระพุทธรูป ใหม่ขึ้นประดิษฐานแทน อย่างที่ได้กระทำในพระวิหารหลังเหนือแห่งวัด นางนองในภายหลัง ประกอบกับกรณีที่มีพระพุทธรูปของเดิมอยู่หลายองค์จะให้ขยับขยายไปไว้ ณ ที่อื่นก็เห็นจะทรงสงสาร จึงให้คงไว้ได้ ด้วยพระบรมราชานุภาพอันจะทำชุกชีให้งดงามสักปานไรนั้นคงจะทำได้แน่ มิจำต้องปล่อยให้เป็นฐานเขียงสูงเพียง ๑๐ เซนต์อยู่อย่างนี้ แต่เมื่อทำเสร็จแล้วจะงามได้อย่างไรนี่สิเป็นประการสำคัญ ด้วยโบสถ์วิหารที่สร้างชุกชีใหญ่ๆ ตั้งพระพุทธรูปไว้มากๆ องค์นั้น ยังไม่เคยเห็นมีที่วัดไหนจะงามเป็นสง่าผ่าเผยสักแห่งเดียว ท่านผู้ทำน่าจะต้องถึงบทที่ว่าคายไม่ออกเป็นแน่ เมื่อเป็นอันจะทำให้งามสมพระหฤทัยมิได้แล้ว แผนผังพระวิหารจึงมีการก่อผนังสายบัวกรุกระเบื้องปรุปั้นเขตแดนเกิดขึ้น ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพื่อจะให้พ้นรำคาญสายพระเนตรไปเสีย ครั้นเมื่อก่อกั้นปั้นห้องขึ้นแล้ว ขนาดเนื้อที่ห้องหน้าก็มีเหลืออยู่ไม่มาก ครั้นจะสร้างชุกชีประดิษฐานพระพุทธรูปให้สมส่วนควรแก่ขนาดพระวิหารเล่า ก็จะไม่มีที่ว่างเหลือไว้พอให้เข้าไปสักการบูชาได้ ครั้นจะสร้างชุกชีขนาดย่อมประดิษฐานพระรูปขนาดเล็กไว้พระองค์เดียวก็จะดูโหรงเหรงเต็มที จึงต้องแก้เป็นสร้างชุกชียาวรี ก่อพุทธสีหาสน์ตั้งขึ้นบนนั้น ๕ ที่ ประดิษฐานพระพุทธรูปขนาดเล็กพอทัดเทียมกัน ๕ พระองค์ แม้ว่าจะดูคล้ายไปข้างพระระเบียง แต่ก็พอแก้ไขให้พอดูได้ขึ้น

ในยุคที่วัดทรุดโทรม พระวิหารนี้ก็ชำรุดมาก หลังคารั่ว ตัวไม้เสียหายมากมาย เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ซึ่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการในเวลานั้นแนะนำให้ปล่อยเสีย เพราะเกรงว่าปฏิสังขรณ์ขึ้นจักต้องใช้ทุนหลวงมากมาย แต่อาศัยความพยายามของท่านพระภาวนา

โกศลเถรท่านได้ให้จัดการบอกบุญหาทุนปฏิสังขรณ์ขึ้น ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานทุนของหลวงอีก ๔๘๐๐ บาท

การปฏิสังขรณ์พระวิหารครั้งนี้ พระครูสังวรยุตตินทรีย์ (คำ) เห็นว่า การเปลี่ยนชื่อถ้าจักรือเครื่องบนออกปรุงใหม่ทั้งหลัง ตัวไม้ที่ยังดีจักพลอยชำรุดเสียหายไปด้วยอีกมาก จึงเอาไม้เสาเข้าค้ำขันชเนาะกระสันสัมภาระเครื่องบนให้มั่นคง ผูกร่างร้านทอดสะพานลากเข็นไม้ขื่อแลไม้สัมภาระอื่นๆ ขึ้นไปเปลี่ยนใหม่ ณ ข้างบนนั้นเอง แบ่งเบารายจ่ายได้มาก ตัวไม้ที่ต้องเปลี่ยนนั้นคือ ขื่อ เต้า สะพาน ที่ชั้นลดแปจันทัน เพดาน ช่อฟ้าใบระกา หลังคามุงกระเบื้องใหม่ถือปูนใหม่ บานประตูหน้าต่างเขียนใหม่ กรอบเช็ดหน้าปิดทองใหม่ กรอบประตูหน้าต่างปั้นลวดลายใหม่ พื้นปูกระเบื้องซีเมนต์ใหม่ ยกช่อฟ้าวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ในเดือนนี้เอง ว่าราววันที่ ๒๕ สิงหาคม เวลาราว ๑๕ นาฬิกาเศษ กำลังพระครูสังวรยุตตินทรีย์ครั้งนั้นยังเป็นพระปลัดคุมพวกช่างจีนซ่อมกำแพงพระอุโบสถแลพระวิหารอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสไปรเวส พร้อมด้วยเจ้านายหลายพระองค์ เสด็จประทับทอดพระเนตรวัดหนังด้วย แต่พอเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่สถานฉนวนน้ำก็รับสั่งชมเชยว่า ช่อฟ้าเขายกขึ้นแล้ว สมภารวัดโคนอนทำวัดเก่งมาก เมื่อเสด็จถึงศาลาซุ้มประตูกำแพงแก้วทอดพระเนตรเห็น ภาพหลวิชัยแลคาวีที่ผนังศาลาเศร้าหมองชำรุดลงมาก จึงรับสั่งแด่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์ให้เขียนรูปภาพนั้นให้เหมือนของเก่า ครั้นเสด็จเข้าสู่พระอุโบสถแล้ว ทอดพระเนตรเห็นพื้นพระอุโบสถปูหินอ่อนใหม่ ออกพระโอษฐ์ตรัสชมอีกว่า พื้นโบสถ์เขาปูหินแล้ว รับสั่งให้อาราธนาท่าน

พระภาวนาโกศลเถรลงไปเฝ้า รับสั่งปราศรัยโดยควรแล้ว ทรงถ่ายรูปท่านพระภาวนาโกศลเถรด้วยฝีพระหัตถ์ ในการเสด็จประพาสวัดหนังครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานมูลค่าภัตตาหารแด่ท่านพระภาวนาโกศลเถร ๒๐๐ บาท แด่พระสงฆ์วัดหนังทั้งหมดรูปละ ๑ บาท

ระวางพระอุโบสถกับพระวิหารสถาปนาพระปรางค์องค์หนึ่ง สูง ๒๒ เมตร ๓๐ เซนต์ ฐานวัดผ่าศูนย์กลาง ๑๓ เมตร ๖๐ เซนต์ ชั้นประทักษิณ ๓ ชั้นเป็นรูป ๘ เหลี่ยม พนักลูกกรงกรุกระเบื้องปรุถือปูนเกลี้ยง ด้านในมีทางขึ้นลงเฉพาะด้านหน้า

พระปรางค์องค์นี้ เมื่อได้ปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรได้เพิ่มฉัตรขึ้นที่ยอดฝักเพกาด้วย

ที่ชาลาหน้าพระวิหารสถาปนาเจดีย์ ๒ องค์ ทรงไม้ ๑๒ ประดับกระจกสีทอง สูง ๖ เมตร ๗๒ เซนต์ ฐานกว้าง ๓ เมตร ๑๔ เซนต์

เจดีย์คู่นี้เมื่อได้ปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ไม่ได้ซ่อมกระจก

ที่มุมกำแพงแก้วพระวิหารแลพระอุโบสถบรรจบกันทั้ง ๔ มุม ก่อเป็นฐานชั้นประทักษิณสูงเลยกำแพงแก้วขึ้นไป สถาปนาเจดีย์ทรงย่อไม้ ๑๒ ขนาดสูง ๕ เมตร ๗๘ เซนต์ ฐานกว้าง ๒ เมตร ๓๕ เซนต์ พนักกรุกระเบื้องปรุ ฐานชั้นประทักษิณคู่หน้าด้านทิศตะวันออกสัณฐานกลม มีบันไดแนบกำแพงแก้วด้านในองค์ละ ๒ บันได ฐานชั้นประทักษิณคู่หลังด้านทิศตะวันตกสัณฐาน ๘ เหลี่ยม ภายในฐานชั้นประทักษิณนั้นทำคูหาที่เล้น ว่าไม่มีบันไดหรือถ้ามีก็คงสาปสูญไปเสียนานจนหมดตัวคนรู้เห็น

เจดีย์ ๔ องค์นี้เมื่อได้ปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ๒

องค์คู่หน้าด้านทิศตะวันออกกับองค์ด้านทิศตะวันตกใต้ ยังคงรักษาทรงเดิมซึ่งเป็นฝีมือช่างไทยทำไว้ได้ แลช่างผู้ทำการปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ก็เป็นคนไทย ชื่อนายดี เป็นผู้มีฝีมือในเชิงช่างปูน องค์ด้านทิศตะวันตกเหนือเห็นจะปฏิสังขรณ์ในภายหลังเมื่อนายดีตายเสียแล้ว เป็นฝีมือช่างจีนเลวๆ หาความประณีตงดงามไม่พบ แลคูหาที่เล้นภายในนั้นได้ถมถือปูนปิดเสียในครั้งนี้

ยุคพระวิเชียรกวี นายเรือง หนูลอย บ้านคลองตาแผลง ตำบลบางค้อ มีศรัทธาช่วยซ่อมเจดีย์องค์ทิศตะวันออกใต้ นายสิน ทองอู่ บ้านคลองตาแผลง ตำบลบางค้อ มีศรัทธาช่วยซ่อมเจดีย์องค์ทิศตะวันออกเหนือ นางพู สงเกต บ้านคลองบางค้อ ตำบลบางค้อ มีศรัทธาช่วยปฏิสังขรณ์เจดีย์องค์ทิศตะวันตกเหนือ เฉพาะเจดีย์องค์นี้แม้ในคราวปฏิสังขรณ์ครั้งนี้ก็แก้แต่เพียงส่วนยอด ส่วนองค์ยังบริบูรณ์อยู่มากจึงยังไม่ได้แก้ นายไปล่ทองกล่อม ช่างซ่อมในครั้งนี้เป็นเด็กศิษย์วัดหนัง เพิ่งหยิบงานเจดีย์องค์นี้เป็นครั้งแรกจึงยังไม่กล้าพอ

การปฏิสังขรณ์ยุคนี้ค่อนข้างลำบาก ด้วยวัดเก่าๆ โดยมากมีศิลปกรรมเป็นฝีมือศิลปากรไทย ทรวดทรงลวดลายย่อมมีวงก้านเส้นเหลี่ยมสมส่วนลมุนตา ตามอัธยาศัยของไทย ในบัดนี้ช่างไทยมีไม่พอหรือมีพอแต่ไม่เป็นที่ชอบพอของผู้จัดการปฏิสังขรณ์ โดยมากจึงยังต้องใช้ช่างจีน ช่างจีนก็จะทำตามอัธยาศัยของจีน ถ้าผู้คุมงานปฏิสังขรณ์อนุโลมตามใจช่างจีน วัดก็ค่อยแปรสภาพจากวัดพระไทยเป็นวัดพระจีนไปทุกที่ ถ้าผู้คุมงานกวดขันจะเอาอย่างไทยๆ ก็ต้องทะเลาะกับช่างไม้ไม่ไคร่หยุด วัดหนังคราวซ่อมเจดีย์มุมกำแพงแก้ว ด้านตะวันออกใต้เพียงเล็กน้อยเท่านี้ กว่าจะได้ลูกแก้วที่ยอดเจดีย์ให้พอทัดเทียมกันกับองค์

ด้านเหนือ ผู้คุมงานต้องทะเลาะกับช่างหลายหน ในที่สุดต้องไล่ช่างคนทำทีแรกไป เกณฑ์ให้ผู้รับเหมาทุกช่างมาเปลี่ยนใหม่ ทั้งนี้มิใช่ว่าช่างจีนผู้สามารถทำศิลปกรรมอย่างไทยไม่มีก็หาไม่ แต่ว่าการที่จะขุดลายไม้ให้ลึก พอกปูนให้มากพอควรแก่ขนาดงามตา เขาเกรงว่าผู้รับงานของเขาจะต้องเปลืองเวลาเปลืองสิ่งของ เขามีถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน คอยรักษาประโยชน์ของกันแลกัน แต่เรื่องวงก้านเส้นสายของไทยนั้นอยู่ข้างจะหาช่างจีนที่มีอัธยาศัยคล้ายคลึงกับไทยยากสักหน่อย ในคราวทำงานปฏิสังขรณ์ควรทำตนเป็นคนใจแข็งแลจู้จี้เสียชั่วคราว เพื่อรักษาศิลป-กรรมของไทยไว้

ภายนอกกำแพงแก้วด้านหน้าสถาปนาเจดีย์ ๒ องค์ สูง ๒๐ เมตร ๖๐ เซนต์ ชั้นประทักษิณสัณฐาน ๘ เหลี่ยม วัดผ่าศูนย์กลาง ๑๑ เมตร ๑๕ เซนต์ มีบันไดขึ้นลงเฉพาะด้านหน้า

เจดีย์คู่นี้ได้ปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ว่าคงตามรูปเดิม แต่สงสัยว่ายอดจะไม่เหมือนของเก่า

พื้นชาลาบริเวณพระวิหารแลพระอุโบสถ ลาดปูนขาวเป็นพื้นเต็มที่ ต่อมาชำรุดปูนแตกร้าวมีพรรณไม้เล็ก ๆ แลพรรณหญ้าขึ้นอยู่ระเกะระกะ

ท่านพระภาวนาโกศลเถรปฏิสังขรณ์ ทำพื้นอิฐสูงขึ้นชั่วอิฐตะแคงแผ่นหนึ่ง

กำแพงแก้วแลศาลาที่เนื่องด้วยปูชนียสถาน

บริเวณพระวิหารแลพระอุโบสถมีกำแพงแก้วล้อมรอบอันเดียวกัน ด้านตะวันออกยาว ๗๗ เมตร ๗๐ เซนต์ ด้านใต้ยาว ๔๗ เมตร ๘๑ เซนต์ ด้านตะวันตกยาว ๗๖ เมตร ๙๓ เซนต์ ด้านเหนือยาว ๔๗ เมตร ๒๘

เซนต์ มีประตู ๔ ด้าน ประตูด้านตะวันออก ๓ ช่องขอบอยู่ในศาลาซุ้มหลังเดียวกัน ศาลาซุ้มประตูนั้น ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบแต่กำแพงแก้วมาบรรจบที่ผนังร่วมในทั้ง ๒ ด้านทำให้เฉลียงถูกปันออกเป็นนอกในหลังคามุงลดมุงกระเบื้องทราย หน้าบันไดก่ออิฐถือปูนปั้นลวดลายเครือวัลย์ประกอบช่อฟ้าใบระกา ฝ้าเพดานลงพื้นชาดโรยดาวทองผูกเป็นรูปหงส์คู่ย่อม ลายที่ตั้งดาวหงส์เดียว ฝ้าไขราลายดอกไม้ร่วง คอสองภาพสีน้ำยารูปคนธรรพ์ ที่ผนังเหนือประตูเดิมเขียนลายรูปพระพุทธบาทประกอบด้วยลายลักษ์อัตฤตรสตมหามงคล ชาวถิ่นนั้นจึงเรียกว่าศาลาพุทธบาท บานประตูเขียนลายก้านแย่ง พนักลูกกรงกรุกระเบื้องปรุพื้นลาดปูน ด้านหน้านอกศาลาออกไปก่อเสาร้อยซี่เหล็กตามด้านนอนเป็นรั้ว ถัดรั้วออกไปทางด้านตะวันออกมีเสาหงส์คู่หนึ่งหรือ ๒ คู่จำกันได้ไม่แน่

ลายรูปพระพุทธบาทนั้นว่ามาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็น น่าจะเป็นในคราวเสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน ไม่ทรงโปรด ที่จริงก็ไม่น่าจะโปรด ประตูย่อมเป็นที่ผ่านเข้าออกของคนทุกชั้นทุกชาติทุกศาสนา พุทธศาสนิกชนนั้นคงกลืนได้สนิทแน่แต่พวกศาสนาอื่นเขาคงค้อนแลนึกหมิ่น ตัวพระพุทธเจ้าก็มีอยู่แต่ไม่เขียนกลับไปเขียนตีน ถ้าเขาว่าอุตริก็เห็นจะไม่ผิด แม้เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงโปรด ทางวัดก็ไม่กล้าลบเห็นจะเกรงเป็นอคารวะกระมัง แต่หาทางแก้โดยเอาผ้าขาวทาของเหนียวผนึกแล้วฉาบปูนผิวอีกชั้นหนึ่ง ฝังลายลักษณ์พระบาทพระพุทธเจ้าเข้าไว้ในผนังศาลาเป็นอันพ้นหูพ้นตาไป

ศาลาซุ้มประตูนี้เมื่อวัดชำรุดก็มีส่วนชำรุดตามด้วย ยุคท่านพระ

ภาวนาโกศลเถรได้ปฏิสังขรณ์ให้คืนดี แต่งดช่อฟ้าเสีย ภาพที่ผนังก็ยังงดอยู่ ภาพลายทองที่ฝ้าเพดานคงอยู่ตามเดิม ในคราวซ่อมศาลาหลังนี้ประจวบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสวัดหนังดังกล่าวแล้ว ทรงพระราชปรารภจะบูรณะภาพหลวิชัยและคาวีคู่นั้นขึ้นอีก รับสั่งให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ซึ่งโดยเสด็จด้วย ณ ครั้งนั้นทรงเอาเป็นพระธุระ และรับสั่งให้ทางวัดประสะปูนไว้ท่า ในเมื่อเสด็จกลับแล้วและในเมื่อช่างหลวงจำลองภาพของเดิมไว้สำเร็จแล้วทางวัดจึงกะเทาะปูนเก่าออกถือปูนใหม่ และได้ประสะปูนไว้ตามกระแสพระราชดำรัสสั่ง แต่เห็นจะเป็นด้วยสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรา-นุวัดติวงศ์ทรงมีพระภารธุระมาก งานนี้จึงได้เลิกร้างมาจนกาลบัดนี้ก็ยังหาได้เขียนขึ้นใหม่ไม่ และภาพฝ่าพระพุทธบาทซึ่งผนึกฝังไว้ในผนังนั้นเมื่อคราวกะเทาะปูนเก่าออกก็ยังพบ แต่ได้ถูกนำออกหมดเพราะจะต้องถือปูนใหม่ และพื้นศาลาซึ่งแต่เดิมลาดปูนนั้นเปลี่ยนเป็นมุงกระเบื้องซีเมนต์ รั้วเหล็กข้างหน้าชำรุดสูญหายไปเสียมากแล้ว ก่อพนักกำแพงกรุกระเบื้องปรุขึ้นแทน เสาหงส์เป็นอันปล่อยไม่ได้ทำขึ้นใหม่อีก

ศาลาซุ้มประตูหลังนี้ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏ มีพระศรัทธาทรงบริจาคทุนปฏิสังขรณ์ แต่ไม่ได้ทำให้กลับคืนจนสมบูรณ์ดังเดิม สมเด็จเจ้ากรมขุนลพบุรีราเมสวร์ทรงปรารภจะปฏิสังขรณ์ส่วนอื่นๆ ต่อไปอีก แต่รั้งรอมามิทันได้ทรงปฏิสังขรณ์ก็สิ้นพระชนม์ไปเสีย นับว่าเป็นโชคอาภัพของศาลาหลังนี้

กำแพงแก้วด้านเหนือแลด้านใต้มีประตูด้านละ ๑ ประตู ซุ้มประตูสัณฐานรูปจั่ว

ซุ้มประตูทั้ง ๒ นี้ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรปฏิสังขรณ์คงไว้รูปเดิม

ยุคพระวิเชียรกวี ซุ้มประตูด้านเหนือชำรุด ไม้ทับหลังเช็ดหน้าบนผุ และซุ้มประตูแบบนี้มีน้ำหนักมาก ทั้งต้องใช้ไม้รองอิฐปูนมิใคร่ถาวร จึงเปลี่ยนเป็นหล่อด้วยปูนซีเมนต์ทรงรูปหลังคากูบกลาย มีน้ำหนักน้อยกว่าแบบเดิมมาก ไม่ต้องใช้ไม้รองเช็ดหน้า ราคาก็ไม่แพง

กำแพงแก้วด้านหลังมีประตู ๒ ช่อง รวมอยู่ ณ ผนังด้านหลังศาลาซุ้มหลังเดียวกัน ศาลาซุ้มประตูหลังนี้ ๓ ห้อง มีเฉลียงรอบยาว ๑๐ เมตร ๒๕ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๘๐ เซนต์ กล่าวอีกนัยหนึ่งจะเรียกว่าวิหารคดก็เห็นจะไม่ผิด เพราะมีผนังรอบขอบชิดและเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปด้วย ร่วมในด้านหลังก่ออิฐถือปูน ด้านเหนือใต้แลด้านหน้าก่อสายบัวกรุกระเบื้องปรุ กำแพงแก้วด้านเหนือแลด้านใต้มาบันจบที่เสาราย แห่งชาลเฉลียงแนวร่วมในด้านหลัง แล้วก่อหักไปตามแนวเสาชาลเฉลียงด้านหลังเป็นผนังศาลาอีกทีหนึ่ง ประตู ๒ ช่องนั้นตั้งอยู่ที่ผนังด้านหลังนี้ ชั้นเฉลียงของศาลาเป็นทางเดินเข้าออกเนื่องด้วยประตู ๒ ช่องนั้น

การปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร สายบัวชำรุดกระเบื้องปรุเป็นอันตรายไปเสียมากแล้ว จึงรื้อสายบัวออกเสีย เปลี่ยนเป็นก่อผนังอิฐถือปูนขึ้นแทน ประกอบด้วยเหตุคณะกุฏิชำรุดลงจนเกินวิสัยจะพึงปฏิสังขรณ์แล้ว การใช้ประตูด้านหลังก็เป็นอันหมดความจำเป็น จึงอุดประตูทางด้านใต้เสียช่องหนึ่ง คงไว้แต่ประตูช่องด้านเหนือช่องเดียว

ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ตัวกำแพงแล้วก็ได้รับการปฏิสังขรณ์ด้วย โดยก่อพนักลูกกรงเพิ่มส่วนสูงขึ้น กรุด้วยกระเบื้องปรุซึ่งรื้อมา

จากศาลาซุ้มประตูด้านหลัง ในส่วนที่กระเบื้องปรุก็ไม่พอกรุ ก็ก่ออิฐถือปูนทับทั้งหมด

ภายในกำแพงแก้วด้านเหนือด้านใต้และด้านหน้า สถาปนาศาลารายหลังละ ๒ ห้อง ขนาดยาว ๕ เมตร ๙๕ เซนต์ กว้าง ๓ เมตร ๓๐ เซนต์ ด้านเหนือแลด้านใต้ด้านละ ๒ หลัง ด้านหน้า ๔ หลัง มีสัณฐานแบบเดียวกัน เขียนภาพทุกศาลา

การปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรคงไว้แต่ด้านหน้าครบทั้ง ๔ หลัง กับด้านเหนือหลังตะวันตกอีกหลังหนึ่ง นอกนั้นต้องปล่อยให้สาบสูญไปตามสภาวะ

ศาลาด้านใต้ ๒ หลังนั้นอยู่ใกล้พระอุโบสถ เมื่อสาบสูญไปสิ้นฉะนี้ถึงคราวมีกิจเกิดขึ้นเช่นในคราวทอดพระกฐินหรือบวชนาค ก็เกิดการไม่สะดวกด้วยเรื่องที่อาศัย พระอุโบสถก็เป็นขนาดย่อมจุคนได้ไม่มาก นายคำ ช้างมงคล เห็นความไม่สะดวกข้อนี้กับมาหวนคำนึงถึงความหลังเมื่อตนยังอยู่ในสมณเพศ ได้มีส่วนในการรื้อศาลาเก่าซึ่งชำรุดลงเสียควรทำผาติกรรมทดแทนขึ้นบ้าง จึงสร้างศาลาไม้สักขึ้นหลังหนึ่งที่ใกล้กำแพงแก้วด้านใต้ทางทิศตะวันออก ขนาดยาว ๖ เมตร ๙ เซนต์ กว้าง ๓ เมตร ๒๗ เซนต์ เพื่อเป็นที่อาศัยในคราวมีกิจเกิดขึ้น

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด นายแจ่ม ปาลกวงศ์ ในรัชกาลที่ ๗ มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก มีศรัทธาบริจาคทุนปฏิ-สังขรณ์ศาลาภายหลังเหนือสุดด้านหน้าหลังหนึ่ง

มุมพระปรางค์ทั้ง ๔ สถาปนาศาลารายขนาดยาว ๔ เมตร ๓๔ เซนต์ กว้าง ๒ เมตร ๓๐ เซนต์ ๔ หลังประจำมุมละ ๑ หลัง มาถึงบัดนี้ศาลา ๒ หลังด้านหลังได้พังสาบสูญไปนานแล้วเหลือแต่ ๒ หลังด้านหน้า

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรปฏิสังขรณ์ เฉพาะหลังตะวันออกมุมเหนือเปลี่ยนจากเสาก่อมาเป็นเสาหล่อซีเมนต์

วัตถุเครื่องประดับหรือเครื่องพุทธบูชา

การสถาปนาพระอาราม ยุครัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดศิลปกรรมแบบจีน วัดราชโอรสและวัดนางนอง ซึ่งทรงสถาปนาเป็นส่วนพระองค์ในถิ่นนั้น ศิลปกรรมที่เป็นชิ้นสำคัญของวัดเช่นพระวิหารและพระอุโบสถเป็นแบบจีน ส่วนวัดหนังทรงสถาปนาเป็นส่วนของสมเด็จพระบรมราชชนนี ศิลปกรรมจึงเป็นแบบไทยทั้งหมด พระราชประสงค์คงจะขัดกันอยู่บ้างในเรื่องแบบเรื่องผัง เทียบความประณีตของวัดหนังกับวัดนางนองซึ่งทรงสถาปนาในระยะกาลใกล้ๆ กัน จะเห็นว่าผิดกันไกล แม้จะทรงรับเป็นพระราชภาระในงานสถาปนา ก็น่าจะเข้าระบอบคำกลางที่ว่า *"ตามใจท่าน"* ดูจะไม่เป็นที่สนพระราชหฤทัยมากนัก แม้กระนั้นวัดหนังก็ยังเป็นไทยปัดตลอดไปไม่ได้ เมื่อการสถาปนาปูชนียสถานเสร็จลง มาถึงวาระเครื่องประดับเพื่อเป็นพุทธบูชาหรือสวยงามประกอบกัน ที่ตรงหน้าองค์พระปรางค์ออกมามีแท่นหินแผ่นใหญ่ก่อปูนประกอบเป็นรูปเก้าอี้แบบจีน ๑ เก้าอี้ เรือนไฟหิน ๑ คู่ ตุ๊กตานักรบจีน ๑ คู่เข้ามาตั้งอยู่ นอกจากนั้นยังมีตุ๊กตาหินสิงห์โตหินขนาดย่อมตั้งประดับอยู่ตามเชิงบันไดพระวิหารอุโบสถและที่พระปรางค์อีกหลายชิ้น

สิ่งของที่ทรงพระราชอุทิศเป็นพุทธบูชาแลพระราชทานไว้สำหรับพระอารามนั้น ในยุคต้นน่าจะมีหลายอย่าง แต่บางอย่างย่อมจะชำรุดสูญสลายไปตามธรรมดา บางอย่างอาจสูญหายไปด้วยอันตรายแต่โจร

เป็นต้น เท่าที่คงมีอยู่ในพระอุโบสถในบัดนี้ คือ-

๑. พัดแฉก ด้ามปิดทอง ๖ เล่ม
๒. โคมหวดแก้ว ๑๓ โคม
๓. เสาหงส์ไม้สลักปิดทอง ๑ คู่
๔. ราวเทียนเหล็กท่อนยาว ๑ ราว
๕. กระถางธูปทองเหลือง ๑ กระถาง
๖. กรอบกระจกยาวรีเขียนลายดอกไม้จีน ๓ บาน
๗. กรอบกระจกภาพจีน ๙ บาน

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชทานพระกฐินเฉพาะโคมที่แขวนอยู่บนเพดานตรงทอดพระที่ประทับ ได้ปลดลงเก็บรักษาไว้บนกุฎิ ๒ โคม และกระถางธูปก็เก็บไว้บนกุฎิ

นอกจากสิ่งของเครื่องพุทธบูชา มีธรรมาสน์ปาฏิโมกข์ไม้สลักปิดทองประดับกระจก ๑ ธรรมาสน์

สิ่งของพระราชทานสำหรับพระอารามนั้นเท่าที่ได้ทราบจากคำบอกเล่าและที่ยังมีเหลืออยู่ คือ -

๑. พระไตรปิฎกจานอักษรขอม ๑ จบ
๒. ตู้ลายรดน้ำและตู้ทองทึบ มีจำนวนหลายตู้แยกไม่ออกว่าไหนเป็นของพระราชทาน ไหนเป็นของเอกชนสร้าง
๓. กระถางน้ำดินเผาจีนขนาดใหญ่

พระไตรปิฎกนั้นในยุควัดทรุดโทรมชำรุดสูญหายไปเสียเป็นอันมาก ที่พระราชทานน่าจะไม่มีเพียงแต่หมวดบาลีคงจะมีอรรถกถาฎีกาและคัมภีร์พิเศษต่างๆ อีกด้วย

กระถางน้ำก็เหลือเพียง ๓-๔ กระถาง เห็นมีแต่ร้าวรานต้องซ่อมใช้ แต่เดิมเขาว่ามีมากครบจำนวนกุฏิ

ของพระราชทานสมัยรัชกาลที่ ๕ พระไตรปิฎก ฉบับพิมพ์พร้อมด้วยตู้บรรจุ ๑ จบ

ของพระราชทานสมัยรัชกาลที่ ๖ คือ -

๑. ธรรมาสน์สลักปิดทองประดับกระจกสังเค็ดชั้นเอก ในงานพระเมรุท้องสนามหลวง พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทองแดงหล่อลมยา ทรงเครื่องจอมพลทหารบก ๑ พระรูป

สิ่งของที่เจ้าภาพถวายเนื่องในงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง

๑. ตู้เทียนสลักปิดทองในงาน พระศพสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา พ.ศ. ๒๔๖๘

๒. ธรรมาสน์และตู้ปาฏิโมกข์ ชั้นรองพร้อมด้วยสมุดปาฏิโมกข์ในงานพระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี พ.ศ. ๒๔๗๑

เทียนสลักที่จุดเป็นพุทธบูชาในเวลาเข้าพรรษา ๒ เล่ม ตามในพระวิหารเล่ม ๑ ตามในพระอุโบสถเล่ม ๑ เล่มสำหรับตามในวิหารทางราชการเก็บคืนไปในสมัยรัชกาลที่ ๗ ในบัดนี้คงมีเฉพาะในพระอุโบสถเล่มเดียว

การจุดเทียนพรรษาในชั้นเดิมทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเทียนชนวนพร้อมด้วยโคมไฟเครื่องราชสักการะพุ่มขี้ผึ้ง ๑ ต้น เทียน ๑ แพ ธูป ๑ แพ ดอกไม้ ๑ กระทง ให้พระบรมวงศานุวงศ์นำมา

จุดและสักการะเป็นพุทธบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๘๓ ทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าอาวาสรับเอาเทียนชนวนโคมไฟและเครื่องราชสักการะนั้นๆ มาจุดถวายแทน

เสนาสนะและสิ่งอุปกรณ์

กุฏิที่อยู่ของสงฆ์ซึ่งทรงตั้งพระหฤทัยใคร่จะสถาปนาในเขตซึ่งจัดไว้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะนั้น ปันเป็น ๓ คณะ คือ คณะเหนือ ๑ คณะใต้ ๑ คณะกุฏิ ๑

คณะเหนือตั้งอยู่ในส่วนเหนือ มีลำคูกลางคั่นปันเขตคณะกับบริเวณพระวิหารและพระอุโบสถตลอดถึงเขตคณะกุฏิด้วย เป็นกุฏิไม้วางผังคณะเป็น ๒ หมู่ หมู่หน้าอยู่ด้านตะวันออก กุฏิเจ้าอาวาส ๕ ห้อง ๒ หลังแฝดหันหน้าขึ้นเหนือ หันหลังขนานกับลำคูกลาง ด้านทิศเหนือมีกุฏิ ๕ ห้องหันหน้าลงใต้หันหลังขึ้นเหนือ ระวางกุฏิหลังนี้เจ้าอาวาสปลูกหอฉัน ด้านตะวันออกกุฏิเจ้าอาวาสมีหอสวดมนต์ตั้งอยู่ หอสวดมนต์หลังนี้เป็นเครื่องไม้ ๕ ห้อง หลังคามุงกระเบื้องทราย มีช่อฟ้าฝาลูกสกล ๓ ด้านหันหน้าทางตะวันตก ถัดจากหอสวดมนต์ขึ้นไปทางด้านเหนือมีหอไตรประจำคณะ หอไตรหลังนี้เป็นเครื่องไม้ ๒ ห้อง หลังคามุงกระเบื้องเคลือบมีช่อฟ้าฝาทาสี ด้านตะวันตกแห่งกุฏิเจ้าอาวาสมีกุฏิปลูกสกัด ๒ หลัง หลังละ ๓ ห้อง รวมเป็นหมู่หนึ่งมีชานเดินถึงกันได้ตลอด ล่องถุนก่ออิฐถือปูนโดยรอบ

กุฏิหมู่ ๒ ตั้งต่อเข้าไปทางด้านทิศตะวันตก ว่ามี ๓ หลังเท่านั้น หลังเหนือและหลังใต้ ๕ ห้อง หลังตะวันตก ๓ ห้อง ล่องถุนก่ออิฐถือปูนเหมือนหมู่แรก

ริมลำคูเหนือสถาปนากุฏิแถวอีก ๒ หลัง หลังละ ๗ ห้อง เป็นกุฏิไม้ปลูกเรียงกันเข้าไป หันหน้ากุฏิทางทิศใต้ ว่ามีล่องถุนก่ออิฐถือปูนด้วย

กุฏิหมู่สำนักเจ้าอาวาสยุคท่านพระราชกวีครองวัด ท่านได้ปรับปรุงใหม่ รื้อหอฉันลงเสียปลูกกุฏิลง ณ ที่นั้น กุฏิที่ปลูกใหม่นี้ท่านพระราชกวีหาไม้ซุงมาเลื่อยปรุงเอง เป็นกุฏิ ๓ ห้องขนาดใหญ่ ๒ หลังแฝด หลังในชั้นเดียวหลังคามุงกระเบื้องทราย หลังนอก ๒ ชั้นหลังคามุงสังกะสีลูกฟูก มีเฉลียง ๓ ด้าน หันหน้าทางทิศตะวันออก กุฏิเจ้าอาวาสเดิม ๒ หลังแฝด รื้อออกเสียหลังหนึ่ง หลังที่เหลืออยู่กับกุฏิเดิมหลังด้านเหนือรื้อปลูกใหม่ถอยเข้ามาปลูกในระยะกระชั้นชิดกับกุฏิหลังที่สร้างใหม่ หอสวดมนต์กับหอไตรด้านตะวันออก กุฏิเดิม ๒ หลัง ด้านตะวันตกคงเดิมไม่ได้แก้ไขอย่างไร

สมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์เป็นผู้อำนวยการปฏิสังขรณ์ในครั้งนั้นว่าได้รื้อกุฏิ ๓ ห้องในหมู่หลังย้ายไปปลูกลูกคณะใต้ ส่วนกุฏิ ๕ ห้องอีก ๒ หลังไม่ได้ร่องรอยว่าสาบสูญไปแต่อย่างไร ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัดไม่มีแล้ว แม้กุฏิหลังละ ๗ ห้องอีก ๒ หลังริมลำคูเหนือก็ชำรุดสาบสูญไปแล้ว

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด การปฏิสังขรณ์คณะเหนือปรับปรุงแผนผังใหม่ กุฏิหลังที่พระราชกวีสร้างคงอยู่ ณ ที่เดิม ซ่อมส่วนที่ชำรุดให้กลับเป็นปรกติขึ้นแล้วท่านอยู่ ณ หลังนั้น ขยายกุฏิหลังด้านเหนือและด้านใต้ที่พระราชกวีรื้อขยับเข้ามาปลูกนั้น ถอยออกไปปลูก ณ แนวที่เดิม หอสวดมนต์ชำรุดมาก เสาขาดหลายต้น ช่อฟ้าล่วงหมดแล้วรื้อปลูกใหม่เปลี่ยนเสาใหม่ทั้งชุด หันให้เข้าแถวกับกุฏิหลังใต้ยืนไปทาง

ด้านตะวันออก พระสงฆ์ที่ตามมาจากวัดโคนอนมีจำนวนมาก ต้องอาศัยหอสวดมนต์เป็นที่อยู่ด้วย จึงประกอบฝาเพิ่มขึ้นมีภาวะเป็นกุฏิไป การสวดมนต์ย้ายไปสวดที่กุฏิท่านพระภาวนาโกศลเถรอยู่

หอไตรประจำคณะเหนือชำรุดมากแล้ว ย้ายไปปลูกทางด้านตะวันตก ต่อแถวกุฏิหลัง ๕ ห้องเข้าไป

กุฏิหลังละ ๓ ห้อง ๒ หลัง ทางด้านตะวันตกชำรุดสุดวิสัยที่จะปฏิสังขรณ์ ต้องรื้อออก

ชาลไม้สำหรับเดินติดต่อระหว่างกุฏิกับกุฏินั้น ชำรุดทั้งเสาทั้งพื้นเป็นอันเลิกใช้รื้อออกหมด ก่อถนนอิฐใช้แทน ต่อมาเมื่อได้กุฏิมาใหม่ก็ปลูกตั้งแถวเรียงกันเข้าไป ทั้งทางด้านลำคูเหนือและทางด้านลำคูใต้ด้านสกัดหลังหันหน้ามาทางตะวันออก กุฏินั้นๆ มีรายนามผู้ถวายดังนี้ -

๑. นางทับทิม บ้านหน้าวัดนางชี ตำบลบางยี่เรือ เรือน ๒ หลัง

๒. นายเอี่ยม บ้านใกล้วัดอัปสรสวรรค์ ตำบลปากคลองภาษีเจริญ เรือน ๑ หลัง

๓. นายทอง บ้านบางระแนะ เรือน ๑ หลัง

๔. นางแบ่ง บ้านตำบลคุ้งเผาถ่าน เรือน ๑ หลัง

๕. ผู้มีบันดาศักดิ์ชั้นพระยาผู้หนึ่ง บ้านตำบลหน้าวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร เรือน ๑ หลัง

๖. นางทิม เกษสมัย บ้านตำบลบางประทุน เรือน ๑ หลัง

๗. นายเป้า นางอู่ บ้านตำบลบางประทุน เรือน ๑ หลัง

๘. นายนาม บ้านคลองขวาง ตำบลบางขุนเทียน เรือน ๑ หลัง

ในกาลต่อมาได้รื้อกุฏิ ๓ ห้องจากคณะใต้หลังหนึ่ง มาปลูก ณ คณะเหนือตรงแนวหอสวดมนต์เดิม และใช้เป็นหอสวดมนต์สืบมา

ในระยะแรกที่ท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด ท่านได้รื้อย้ายหอไตรหลังหนึ่งจากสระน้ำในบริเวณหลังลำคูหลังมาปลูกเป็นหอไตรประจำคณะเหนือ หอไตรหลังนี้เป็นเครื่องไม้ฝาด้านนอกเขียนลายรดน้ำ เดิมว่ามีช่อฟ้าใบระกาพร้อมบริบูรณ์ และปลูกอยู่ในสระน้ำภายนอกกำแพงแก้วหลังพระวิหารปัจจุบันนี้ แต่ครั้งวัดยังเป็นวัดราษฎร์ ครั้นเมื่อวัดได้สถาปนาเป็นอารามหลวง พื้นที่บริเวณนั้นต้องพระราชประสงค์จักทรงสถาปนาคณะกุฏิขึ้น จึงรื้อย้ายหอไตรหลังนี้ไปปลูกไว้ในสระน้ำในบริเวณหลังลำคูหลัง ซึ่งเป็นที่ตั้งคณะสระอันจักกล่าวในลำดับต่อไป เมื่อท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัดหนัง เป็นเวลาที่กุฏิคณะสระสูญสลายไปสิ้นแล้ว เหลือเพียงหอไตรหลังนี้หลังเดียวตั้งอยู่โดดในสระน้ำ แม้หอไตรหลังนี้ก็ชำรุดมากแล้ว ช่อฟ้านั้นเป็นอันผุสูญสลายก่อนอื่นแน่ เสาขาดหลายต้น ว่าเวลารื้อแต่พอปลดฝาและเครื่องบนลงมิทันจะหมดก็พังโครมคราม รอดตัวที่ผู้รื้อปลอดภยันตรายทุกๆ คน เมื่อได้นำมาปลูกในบริเวณคณะเหนือริมคูเหนือแล้ว พระครูสังวรยุตตินทรีย์แต่ยังเป็นพระสมุห์ก็อาศัยอยู่ที่หอไตรนี้ ต่อมาพระครูสังวรยุตตินทรีย์ได้บริจาคทุนส่วนตนปรับปรุงกุฏิ ๒ หลังเข้าเป็นส่วนหนึ่งของหอไตรทางด้านหน้าและด้านข้างทั้งสอง มองดูแต่ภายนอกจะเห็นหนึ่งว่าหอไตรเป็นห้องเก็บพระคัมภีร์ภายในกุฏิฉะนั้น

เมื่อการปฏิสังขรณ์พระวิหารสำเร็จลง ไม้ที่ใช้ในการนั้นเหลืออยู่มาก ประกอบกับศาลาบอกพระปริยัติธรรมซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณคณะเหนือได้พังยับเยินมานานแล้ว จึงสร้างกุฏิลง ณ ที่นั้นหลังหนึ่ง เป็นกุฏิตึกทรงแบบใหม่ในยุค ๕ ห้อง พื้นล่างถมแน่นปูกระเบื้องซีเมนต์ พื้นบนไม้สัก หลังคามุงกระเบื้องทราย กุฏิหลังนี้พระครูสังวรยุตตินทรีย์อำนวยการสร้าง

ด้วยหวังจะให้ท่านพระภาวนาโกศลเถรอยู่ แต่ท่านหามาอยู่ไม่แลสั่งให้พระครูนั่นเองมาอยู่

ยุคพระวิเชียรกวีแรกย้ายจากวัดพระเชตุพนฯ มาอยู่วัดหนังก็อาศัยอยู่กุฏิหลังนี้ เมื่อเปิดการสอนพระปริยัติธรรมขึ้น หาที่สอนไม่สะดวกด้วยพื้นกุฏิชั้นล่างปูกระเบื้องซีเมนต์ลุกนั่งไม่ผาสุข จึงปรารถนาจะแก้เป็นพื้นปูไม้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้เริ่มหาทุนด้วยมีเทศน์มหาชาติ ได้ทุน ๕๐๐ บาทเศษ นายชม นางเหม ฟักเทศ บ้านคลองบางค้อ ตำบลบางค้อทราบเหตุนั้น จึงมาหาพระวิเชียรกวีบอกว่า ถ้าจัดสร้างเป็นสถานที่สอนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ก็จัดให้ทุน ๘๐๐ บาท พระวิเชียรกวีเห็นว่าทุนเท่าที่ นายชม นางเหม จัดให้แม้สมทบกับทุนที่ทางวัดหาได้ไว้นั้น ก็ยังไม่พอจักสร้างได้ แต่ถ้าจักไม่รับสร้างวัดก็จักชวดได้เงิน ๘๐๐ บาท ถ้าจัดระเบียบงานสร้างให้สำเร็จถึงใช้ได้เป็นขั้นๆ ไปก็พอจักทำได้ ส่วนที่ยังค้างก็หาทุนทำในปีต่อๆ ไป จึงรับรองต่อนายชม นางเหม ในอันจะสร้างสถานสอนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ส่วนที่สร้างเลือกเอาที่ติดต่อกับกุฏิตึกเพื่อสะดวกแก่การสอนในเวลากลางคืนด้วย

สถานที่สอนพระปริยัติธรรมนี้ ฐานแลเสาผูกเหล็กหล่อซีเมนต์ ส่วนที่ในตาเห็นเป็นไม้สักทั้งสิ้น มีสัณฐานดังมุขออกจากกุฏิตึกทางด้านตะวันออกใต้ ๓ ห้อง ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ เมื่อการสร้างถึงขั้นวางเครื่องบน นายพึง สงเชื้อ บ้านคลองบางหว้า ตำบลคุ้งเผาถ่านเกิดความเลื่อมใสขึ้นได้ให้ทุนอีก ๘๐๐ บาท เป็นอันได้ปูพื้นและทำฝาชั้นบนสำเร็จ ส่วนชั้นล่างทำได้เพียงวางตงแลฝาด้านใต้อีกฝาหนึ่ง เมื่อจับงานทำฝาชั้นล่างนั้นอยู่ นายคำ นางปัด ช้างมงคล เรียกช่างมาตีราคาทำส่วนที่ยังค้างทั้งหมด ช่างตกลงรับทำด้วยราคา ๔๘๐ บาท เงิน

ส่วนนี้ นายคำ นางปัด ช้างมงคลรับบริจาค งานสร้างสถานที่สอนพระปริยัติธรรมเป็นอันสำเร็จใช้ได้โดยรวดเดียวนั้นเอง

ปี พ.ศ. ๒๔๗๐ พระครูภาวนาภิรัต ในครั้งกระนั้นยังเป็นพระสมุห์ สร้างกุฏิ ๑ หลัง หอฉันหลัง ๑

ปี พ.ศ. ๒๔๗๗ นายชม นางเหม ฟักเทศ บ้านคลองบางค้อ ตำบลบางนางนอง ซื้อเรือนฝาไม้สัก ๓ ห้อง ๑ หลัง ราคา ๘๐๐ บาท นำมาปลูกถวายวัดด้วยทุนของเขา

ปี พ.ศ. ๒๔๗๘ นายเรือง นางแฉล้ม หนูลอย บ้านคลองตาแผลง ตำบลคุ้งเผาถ่าน นำเรือนไม้สัก ๓ ห้อง ๑ หลัง ราคา ๙๐๐ บาท มาปลูกถวายวัดด้วยทุนของเขา

ปี พ.ศ. ๒๔๗๙ นายคำ นางปัด ช้างมงคล บ้านตำบลคุ้งเผาถ่าน ถวายเรือน ๒ ชั้นหนึ่งหลัง ราคา ๒๘๐๐ บาท กับค่ารื้อปลูกอีก ๒๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๔๘๓ พระครูภาวนาภิรัตปลูกกุฏิสกัดหลังคณะ ๑ หลัง ๖ ห้อง ไม้สักล้วนหลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ ไม้ของวัดบ้างซื้อเพิ่มเติมบ้าง ทุนได้จากมีเทศน์มหาชาติประจำปีบ้าง ผู้มีศรัทธาบริจาคช่วยเหลือบ้าง

กุฏิเหล่านี้ปลูกในบริเวณคณะเหนือทั้งสิ้น

คณะใต้ตั้งอยู่ในส่วนใต้กำแพงแก้วพระอุโบสถ มีถนนก่ออิฐขั้นกุฏิฝากระดานเสาไม้แก่น ว่าเดิมมี ๒ หมู่ วางผังคณะเข้ารูปเป็นหมู่กันอย่างไรยากที่จะสันนิษฐานเห็น ผู้ที่เคยเห็นมาก็ว่าเห็นแต่ยังเป็นเด็กเล็กมาก มาถึงบัดนี้ก็ลืมเลือนไป เท่าที่ปรากฏเค้าว่าปลูกมาแต่เดิมมี ๒ หลัง หลังละ ๕ ห้อง ปลูกเรียงแต่เหนือไปใต้ หันหน้าไปทางตะวันตก น่าจะ

เป็นกุฏิสกัดด้านตะวันออก กุฏิหลังปลูกสกัดด้านใต้ที่ปรากฏอยู่ ณ บัดนี้เป็นของปลูกแต่เดิมหรือมิใช่ยังสงสัย กุฏิหลัง ๓ ห้องทางด้านตะวันตกเหนือว่าเดิมปลูกอยู่คณะเหนือ ย้ายไปปลูกคณะใต้ยุคกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์ นับเป็นกุฏิยุคหลัง การที่ย้ายกุฏิคณะเหนือไปปลูกคณะใต้นี้ เข้าใจว่าเวลานั้นคณะเหนือคงโทรมมากแล้ว ได้ทราบว่าพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เดิมอยู่คณะเหนือ ครั้นเมื่อคณะเหนือชำรุดอยู่ไม่ผาสุก จึงย้ายจากคณะเหนือไปอยู่คณะใต้ การปฏิสังขรณ์ยุครัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์เป็นผู้อำนวยการ น่าจะร่วมสมัยพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เป็นเจ้าอาวาสนี่เอง

แลกุฏิหลังทางด้านตะวันตกเหนือนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ชำรุดมากเครื่องบนแปหักเสาขาด ๒-๓ ต้น พระครูภาวนาภิรัตได้เก็บเอาตัวไม้ที่ยังใช้ได้กลับเอาคืนไปประกอบกุฏิหลัง ๖ ห้อง สกัดหลังคณะเหนือเป็นอันกลับคืนคณะสังกัดเดิมได้บ้าง

คณะกุฏิตั้งอยู่ในส่วนด้านตะวันตกแห่งกำแพงแก้วพระวิหารแลพระอุโบสถ เป็นกุฏิตึกก่ออิฐถือปูน ผังคณะวางรูป ๒ แถวแต่เหนือไปใต้แถวละ ๓ หลัง หลังหนึ่งมีเฉลียง ๓ ด้าน มีถนนในระวาง ในส่วนใต้มีกุฏิตึกสกัดทำนองเป็นที่อยู่เจ้าคณะ

กุฏิคณะกุฏิชำรุดมานาน เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๘ ชำรุดถึงเครื่องบนล่วงพื้นผุเกือบหมด มีที่พออาศัยอยู่ได้เพียงหลังเดียว นับแต่สร้างใหม่จนถึงพังน่าจะไม่ได้รับการปฏิสังขรณ์เลยกระมัง ดูเหมือนจะเป็นกุฏิที่พระไม่ใคร่พอใจอยู่ เพราะเล็กคับแคบมาก ถ้าจะอยู่ก็เพราะกุฏิอื่นๆ ไม่มีพอให้อยู่ เหมาะสำหรับภิกษุฝ่ายวิปัสสนาธุระ ที่พังก่อนกุฏิคณะเหนือแลใต้

เพราะเหตุที่วัดมีภิกษุฝ่ายวิปัสสนาธุระน้อยลง แลประกอบกับเหตุที่พระวัดหนังในยุคนั้นมีน้อย จำนวนกุฎีมีมากกว่าจำนวนพระเป็นอันมาก จึงไม่มีเหตุอะไรที่จะเร้าใจให้นึกถึงกิจปฏิสังขรณ์

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรอยู่ เป็นเวลาที่ภาวะแห่งคณะกุฎีเป็นอเตกิจฉา เหลือที่จะเยียวยาเสียแล้ว ถ้าจะกู้ก็ต้องใช้เงินทุนอีกมากมายจึงจำต้องปล่อยให้สูญสลายไป

คณะสระตั้งอยู่ ณ บริเวณหลังลำคูหลัง เข้าใจว่าเป็นคณะที่พลอยมีพลอยเกิด เรื่องคงเป็นว่า พระสงฆ์ของพระองค์ผู้ทรงสถาปนา ใคร่จะให้สิ่งก่อสร้างทุกสิ่งทุกอย่างได้เป็นอัน พระองค์ทรงสถาปนาใหม่ ของเดิมที่จะคงอยู่ภายในเขตทรงสถาปนาคือ พื้นที่ซึ่งมีลำคูล้อมรอบๆ ได้ต้องเป็นของจำเป็นไม่ควรย้ายจริงๆ เช่น พระประธานองค์เดิมในพระวิหารห้องหลังในบัดนี้ หรือไม่ก็ต้องมีคุณสมบัติเป็นพิเศษ เช่น ระฆังเดิมของวัดซึ่งหล่ออย่างประณีต มีเสียงไพเราะขนาดหาได้ไม่ง่าย สิ่งก่อสร้างอื่นๆ ต้องถูกย้ายออกไปจนหมดสิ้น และย้ายไปรวมปลูกในพื้นที่บริเวณหลังลำคูหลัง เมื่อสิ่งปลูกสร้างนั้นๆ มีกุฎีด้วยหลายหลัง ก็จำเป็นต้องจัดขึ้นเป็นอีกคณะหนึ่ง ที่ได้ชื่อว่าคณะสระเพราะตั้งอยู่ในบริเวณมีสระน้ำคือสระที่ย้ายหอไตรหลังพระวิหารในบัดนี้ไปปลูกลงนั่นเอง

คณะสระนี้สาบสูญไปก่อนคณะอื่นๆ นานมาแล้ว มูลเหตุที่ทำให้สาบสูญเร็วนั้นน่าจะเป็นด้วยสิ่งก่อสร้างต่างๆ นั้น สร้างจากของเก่าคุณสมบัติในด้านทนทานย่อมไม่เหมือนของใหม่ อนึ่งคณะสระเป็นของไม่ประณีต ไม่งาม ไม่เรียบร้อย ประดุจคณะทรงสถาปนาใหม่ๆ พระเณรผู้สมัครอยู่คงมีน้อย เมื่อคณะซึ่งสถาปนาใหม่ว่างเมื่อไร ก็คงหาโอกาสเข้ามาอยู่เมื่อนั้น อีกประการหนึ่ง พระครูธรรมถิดาญาณ (พระ

อาจารย์รอด) เจ้าคณะสระย้ายไปเป็นเจ้าอาวาสวัดนางนอง พระเณรในคณะของท่านน่าจะได้ติดตามไปด้วยหลายรูป เป็นเหตุให้พระคณะสระเริ่มลดปริมาณลงแต่นั้นมา เสนาสนะที่ไม่มีพระอยู่อาศัยย่อมทรุดโทรมเร็วเป็นธรรมดา

หอไตรที่ทรงสถาปนาเป็นหลักฐาน เข้าใจว่าคงตั้งพระหฤทัยที่จะให้เห็นเป็นหอประจำพระอาราม แลเป็นที่ทรงพระไตรปิฎกนั้น ตั้งอยู่ ณ บริเวณภูมิสถานด้านใต้กำแพงแก้วพระอุโบสถลงไปในระดับเสมอกัน ทางด้านตะวันออกมีถนนขั้นระวาง ตัวหอไตร ๔ ห้อง ก่ออิฐถือปูนเฉลียงรอบ หลังคามุขลดมุงกระเบื้องเคลือบ ประกอบช่อฟ้า ผนังด้านนอกลงพื้นดำ เขียนลายแย่งตาข่ายด้วยสีรงทับประจำยาม บานประตูหน้าต่างภาพลายรดน้ำ พื้นตัวหอ พื้นเฉลียง และพื้นชาลปูไม้ ผนังเชิงชาลสูงจากพื้นดิน ๑ เมตร ๕๗ เซนต์ พนักกรุกระเบื้องปรุเหนือผนังเชิงชาลสูง ๗๐ เซนต์ ยาว ๑๓ เมตร ๗๑ เซนต์ กว้าง ๘ เมตร ๓๒ เซนต์ เฉลียงยาว ๑๑ เมตร ๑๙ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๖๐ เซนต์

หอไตรหลังนี้เมื่อได้ปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรงดช่อฟ้า

ศาลาการเปรียญหลังที่ทรงสถาปนา ตั้งอยู่ในพื้นที่ส่วนใต้เหนือลำคูใต้ของวัด แลใกล้ลำคลองด่าน ส่วนยาวขนานกับลำคลองด่าน ก่ออิฐถือปูน ๕ ห้อง มีเสาประธานในผนังรับชายเฉลียง ยาว ๑๙ เมตร ๕๐ เซนต์ กว้าง ๑๒ เมตร ๖๐ เซนต์ หลังคามุงกระเบื้องทรายประกอบช่อฟ้า พื้นลาดปูนขาวยกขึ้นสูงจากระดับพื้นดินไม่มาก ชาวบ้านถิ่นนั้นพอใจเรียกว่าศาลาดินมากกว่าเรียกการเปรียญ ต่อมาพื้นดินสูงขึ้นโดยลำดับ ส่วนพื้นการเปรียญไม่มีโอกาสสูงขึ้นตาม จึงตั้งอยู่ในระดับเดียวกัน ถึง

หน้าน้ำหน้าฝนก็ชุ่มโชกด้วยน้ำเสมอ ผนังค่อนข้างเตี้ย หน้าต่างจึงอยู่ในระดับต่ำ ให้แสงสว่างไม่พอ ดูมืดคลึ้มคล้ำ การเปรียญหลังนี้เห็นจะงดใช้มานาน ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรก็ไม่ได้ใช้ จึงทรุดโทรมลงโดยลำดับกาล

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด การเปรียญหลังนี้ทรุดโทรมลงมาก คณะกรรมการของวัดเห็นว่า การเปรียญหลังใหม่ของวัดมีใช้อยู่หนึ่งหลังเป็นการเพียงพอแล้ว การเปรียญหลังเก่าตกอยู่ในเกณฑ์เหลือเฟือ ทั้งไม่ใช้เป็นชิ้นศิลปอะไร ถ้าจักปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ ก็เพียงได้ชื่อว่าได้รักษาของเดิมไว้ได้อีกชั่วคราวเท่านั้น ส่วนทุนที่จักต้องจ่ายในการปฏิสังขรณ์นั้นสิเป็นจำนวนมิใช่น้อย โอกาสที่จะได้รับทุนของทางราชการอุดหนุนดังแต่เดิมมาก็เป็นอันหมดหวังแล้ว วัดไหนต้องการทุนปฏิสังขรณ์ ถ้าไม่มีเงินผลประโยชน์เป็นส่วนรายได้ของวัด ก็จักต้องพยายามหาทุนด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง การบอกบุญจ้ำจี้กะชาวบ้านมิรู้วายเป็นการทำให้เขาช้ำแลเบื่อหน่าย เสียมรรยาทสมณะ การบอกบุญในบัดนี้ก็ทำได้ยาก ถ้าทางการของบ้านเมืองยังคงอยู่ในรูปนี้ ก็ถึงเวลาแล้วที่ทางวัดควรประหยัดรักษาไว้แต่สิ่งจำเป็นต้องรักษา หรือสิ่งที่เป็นชิ้นศิลปอย่างสำคัญ ไม่ใช่ว่าสิ่งใดมีอยู่จักต้องปฏิสังขรณ์สิ่งนั้นทั้งหมด ประจวบกับในเวลานั้นกุฏิของวัดหนังชำรุดลงหลายหลัง ทางวัดกำลังต้องการซ่อมกุฏิมากกว่า ครั้นจะรออยู่จนการเปรียญจะพังลงเองหมดสิ้น ก็เห็นจะอีกนานปี จะทิ้งไว้ให้เป็นสังเวชนียวัตถุอยู่กระนั้น ก็เหมือนเขียนป้ายสกปรกขึ้นโฆษณาประจานวัดไปในเชิง เมื่อตัดใจจะไม่ปฏิสังขรณ์แน่แล้ว จึงขออนุญาตกระทรวงศึกษาธิการรื้อลงเสีย

ส่วนใต้การเปรียญหลังนี้ สถาปนาศาลาหลังหนึ่งว่าสัณฐานและ

ขนาดเป็นอย่างเดียวกับศาลารายหน้าวัด ทำนองเป็นศาลาสกัดของการเปรียญ

ศาลาหลังนี้ว่า ชำรุดมากพังลงก่อนท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด

เนื่องด้วยการเปรียญหลังนี้ ว่ามีศาลาท่าน้ำหลังหนึ่งประกอบด้วยสะพานบันไดทอดลงสู่คลองด่าน เป็นท่าที่ขึ้นลงของการเปรียญ

ศาลาท่าน้ำหลังนี้ชำรุดพังมานานแล้ว ยุคพระวิเชียรกวีแรกไปอยู่ยังมีเสาสะพานน้ำเหลือปรากฏอยู่ แลสูงกว่าพื้นดินเพียงเล็กน้อย

การเปรียญหลังใหม่ตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณส่วนหน้าแห่งคณะเหนือระวางลำคูเหนือแลลำคูกลาง ส่วนยาวขนานกับลำคลองด่าน ยาว ๒๐ เมตรกว้าง ๑๒ เมตร ๕ เซนต์ เสาประธานไม้แก่น ผนังก่ออิฐถือปูนรับชายเฉลียงโดยรอบ วางเตาหม้อรับรอดคาน ร่องถุนสูง ๑ เมตร ๔๐ เซนต์ ๕ ห้อง พื้นไม้สัก ยกอาสน์สงฆ์ทางด้านตะวันตก เสาประธานลงรัก เขียนลายรดน้ำรูปทรงกระบิน ต้นเสาปลายเสาลายกรวยเชิง ขื่อแม่ลายผูกรูปหงส์จีน เพดานลงฝุ่นเขียนดายผ้าไชราโรยดาวทอง คอสองผนัง บานประตูหน้าต่างเขียนภาพ บันไดขึ้นลงด้านเหนือ ๒ ด้านใต้ ๒

การเปรียญหลังนี้ว่า พระอาจารย์รอดภาวนาโกศลเถร แต่ครั้งยังเป็นครูธรรมถิดาญาณอยู่ ณ วัดหนัง สร้างสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าค่าไม้ค่าแรงงานเป็นส่วนของพระอาจารย์รอด ค่าอิฐค่าปูนของหลวงช่วย น่าจะสร้างในยุคสมเด็จพระศรีสุลาลัยเสด็จสวรรคตแล้ว

ธรรมาสน์ทรงบุสบกที่มีประจำอยู่ในการเปรียญ ณ บัดนี้ว่า ท่านพระอาจารย์รอดสร้างธรรมาสน์ที่ทรงสถาปนาสำหรับประจำการเปรียญหลังเดิม ว่าทำอย่างคร่าวๆ แลสูญสลายไปนานแล้ว ข้อนี้เห็นจะจริง

เพราะเห็นธรรมาสน์ที่วัดราชโอรสก็ทำอย่างคร่าวๆ ส่วนของวัดราช-โอรส ซึ่งใช้อยู่ ณ บัดนี้ เป็นของที่พระยานรารักษ์พลขันธ์ นายอำเภอบางขุนเทียนคนเก่าสร้าง

ยุคพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เป็นเจ้าอาวาส การเปรียญหลังเหนือนี้ชำรุดมาก ต้นเหตุเกิดจากเสาขาดต้นเดียว เมื่อไม่ได้เปลี่ยนใหม่หรือต่อใหม่ นานเข้าก็เซซวน เครื่องบนก็หล่นลงตามๆ กัน เมื่อหลังคาพังพื้นก็พลอยผุ เป็นอันเลิกใช้ เลยมาขนเอาธรรมาสน์ไปไว้การเปรียญหลังใต้ ทนใช้สถานที่มืดๆ มัวๆ อับๆ ราๆ ไปดีกว่าจะไม่มีใช้ ขอบใจท่านที่อุตส่าห์เก็บฝ้าเพดานรักษาไว้ให้ ส่วนฝ้าไขรานั้นผุหมด

ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด เมื่อได้ซ่อมได้ปลูกกุฎิพออยู่ได้แล้ว ก็จับงานปฏิสังขรณ์การเปรียญหลังนี้ทีเดียว น่าดอกที่ท่านจะหยิบการเปรียญนี้ก่อน เพราะพระอาจารย์รอดอาจารย์ของท่านเป็นผู้สร้าง ความกตัญญูคงจะเร้าใจท่านมานานวัน พอเป็นโอกาสก็ลงมือปฏิสังขรณ์ เป็นอันทำหน้าที่กตเวทีทีเดียว แต่ท่านไม่ว่าเช่นนี้ท่านว่าการเปรียญเป็นที่อยู่ที่กินของพระ จึงควรปฏิสังขรณ์ก่อน เงินทุนปฏิสังขรณ์การเปรียญ ใช้เงินทุนพระราชทานทำกุฏิในคราวแรกมาครองวัด ๒,๔๐๐ บาท แต่ใช้ในการทำกุฏิเพียง ๘๐๐ บาท ส่วน ๑,๖๐๐ บาท สมทบกับทุนผู้มีศรัทธาบริจาคบ้าง ทุนส่วนตัวของท่านบ้าง เป็นทุนปฏิสังขรณ์การเปรียญ ปรับปรุงผนัง หลังคา แลพื้นขึ้นใหม่ ผนังงดภาพเสีย หลังคางดช่อฟ้าเสีย ซ่อมแต่ภาพบานประตูหน้าต่าง เสาเปลี่ยนใหม่ ๒ ต้น ใช้เสาเมรุซึ่งเลิกใช้แล้วของวัดแทนเสาเก่า ลดจากเขียนลายทองเป็นลายเขียนรง ฝ้าเพดานใช้ของเดิมซึ่งพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เก็บรักษาไว้ขาดจำนวนไปเพียงแผ่นเดียว พื้นปรับใหม่แต่เห็นจะยังไม่

เรียบร้อยดี ต่อมาในยุคของท่านนั้นเอง นายแจ้ง จันแต้ ซึ่งครั้งนั้นยังอุปสมบทเป็นภิกษุและเป็นพระปลัดของท่าน ได้จัดการบอกบุญหาทุนเป็นค่าไม้ค่าแรงงานปรับปรุงอีก สิ้นทุนอีก ๔๐๐ บาท จึงเป็นที่เรียบร้อยสืบมา หน้าต่างทางด้านใต้นั้นเดิมมีเหมือนด้านเหนือ แต่เมื่อเริ่มชำระตัดฟันต้นไม้ที่ขึ้นเกาะผนัง ผนังด้านนั้นพังลง จึงได้ก่ออิฐถือปูนอุดเสียทั้ง ๒ ช่อง ฝ้าไขราของเดิมผุหมด จึงเป็นอันงด

ด้านเหนือของการเปรียญหลังเหนือนี้ สถาปนาศาลาสกัดด้วยหลังหนึ่ง ทำนองก็จะให้เข้ารูปรับกันกับการเปรียญหลังใต้

การปฏิสังขรณ์ศาลาหลังนี้ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรไม่ได้เปลี่ยนเสาเดิม ซึ่งก่ออิฐเป็นเสาหล่อปูนซีเมนต์เหมือนหลังอื่นๆ

ศาลาฉนวนน้ำตั้งอยู่ริมฝั่งคลองด่าน ตรงหน้าศาลาซุ้มประตูกำแพงแก้วพระวิหาร และพระอุโบสถลงมา ฐานพื้น ๒ ข้างก่ออิฐ พนักไม้ ๓ ห้อง เสาไม้แก่น หลังคามุขลด มุงกระเบื้องทราย ช่อฟ้าประดับกระจกยาว ๘ เมตร ๗๖ เซนต์ กว้าง ๖ เมตร ๑๖ เซนต์

การปฏิสังขรณ์ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ช่อฟ้าเปลี่ยนใหม่ พื้นปูใหม่ เปลี่ยนเป็นปูกระเบื้องซีเมนต์สีแดง ๘ เหลี่ยม พนักเปลี่ยนเป็นไม้ฉลุลายแทนลูกฟักของเก่า เปลี่ยนเสาใหม่

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด ศาลานี้ชำรุดอีก นางสนิท ลัดพลี บุตรีนายคำ นางปัด ช้างมงคล ตำบลคุ้งเผาถ่าน ให้ทุนปฏิสังขรณ์ ๓๔๐ บาท ปฏิสังขรณ์คราวนี้รื้อทำใหม่ หล่อด้วยปูนซีเมนต์ ส่วนตัวไม้เครื่องบนของเดิมสึกกร่อนไปมาก จึงตัดกะเสียนลง คงไว้แต่ส่วนที่ยังดีได้ขนาดเพียงยาว ๗ เมตร ๗๗ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๔๖ เซนต์ พื้นใช้กระเบื้องของเดิม ช่อฟ้าของเดิม ส่วนกระเบื้องมุงนั้นพระครูภาวนาภิรัตช่วย

บอกบุญหาทุนเปลี่ยนใหม่ ของเดิมมุงกระเบื้องทราย เปลี่ยนเป็นมุงกระเบื้องเคลือบ

สถานฉนวนของเดิมล้วนแล้วด้วยไม้ พนักทาสีชาด

การปฏิสังขรณ์ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร เปลี่ยนเป็นหล่อซีเมนต์

บริเวณริมฝั่งลำคลองด่าน สถาปนาศาลารายตลอดหน้าวัด ส่วนเหนือศาลาฉนวน ๓ หลัง ส่วนใต้ ๓ หลัง ทรวดทรงแลขนาดเป็นแบบ เดียวกัน ฐานแลเสาก่ออิฐถือปูน ร่วมใน ๓ ห้อง เฉลียงลดรอบ พื้นลาดปูนขาวประกอบช่อฟ้ายาว ๑๐ เมตร ๗๕ เซนต์ กว้าง ๖ เมตร ๕๐ เซนต์

การปฏิสังขรณ์ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร เปลี่ยนเสาเป็นเสาผูกเหล็กก่อซีเมนต์ พื้นปูกระเบื้องซีเมนต์

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด เมื่อทางการตั้งโรงเรียนเทศบาลขึ้นศาลารายหลังใต้สุดชำรุดมาก โรงเรียนขออนุมัติรื้อลง ขยายบริเวณโรงเรียนออกไปถึงฝั่ง เพื่อสะดวกแก่นักเรียนที่ไปมาทางเรือ

ปากลำคูกลางสถาปนาศาลาท่าน้ำ ๒ หลัง มีทรวดทรงแลขนาดแบบเดียวกัน ฐานพื้น ๒ ข้างก่ออิฐถือปูน เสาไม้แก่น หลังละ ๓ ห้อง ยาว ๗ เมตร ๓๙ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๙๕ เซนต์ มีสะพานแลบันไดน้ำประจำทั้ง ๒ หลัง

การปฏิสังขรณ์ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ศาลาท่าน้ำทั้ง ๒ หลังนี้ต้องเปลี่ยนเสาใหม่ พื้นเปลี่ยนเป็นปูกระเบื้องซีเมนต์

ระยะระวางศาลาซุ้มประตูกับศาลาฉนวนน้ำ สถาปนาศาลาขนาด ๒ ห้องย่อม ๆ ๒ หลัง ตั้งขนานกับถนนอยู่ตรงกันข้าม

ศาลา ๒ หลังนี้ชำรุด ต้องรื้อลงทั้งคู่ในยุคพระวิเชียรกวี

ณ บริเวณใกล้ลำคูกลาง ระวางการเปรียญหลังเหนือกับกุฎิคณะ

เหนือ สถาปนาศาลาเป็นที่สอนพระปริยัติธรรมหลังหนึ่ง ๓ ห้อง เฉลียงรอบสูงจากระดับพื้นดินประมาณ ๒ เมตร หลังคามุงกระเบื้องทรายประกอบช่อฟ้าด้วยผนังเชิงชาล โดยรอบพนักกรุกระเบื้องปรุ ว่าสูงจากพื้นดินประมาณ ๑ เมตรเศษ พื้นร่วมในพื้นชั้นเฉลียงแลพื้นชาลปูกระดาน

ศาลาหลังนี้ชำรุดพังทะลายมานาน ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด พระครูสังวรยุตตินทรีย์ (คำ) ได้สร้างกุฏิตึกลง ณ ที่นี้ดังกล่าวมาแล้ว

บริเวณด้านตะวันตกแห่งคณะเหนือ นอกแนวถนนเดิมออกไปสถาปนาสระน้ำสระหนึ่ง ด้านเหนือแลด้านใต้สระน้ำนั้น สถาปนาศาลาด้านละ ๑ หลัง ผนังก่ออิฐถือปูน ที่เอกเท่ศแห่งผนังสูงพ้นระดับไหล่ขึ้นไป ก่อเป็นช่องสายบัวเรียงกันหลายช่อง ให้แสงสว่างผ่านเข้าไปประกอบคันโพงรางน้ำ โอ่งรับน้ำ พร้อมสรรพ เป็นที่พระเณรสรงน้ำ

สระแลศาลา ๒ หลังนี้ ชำรุดก่อนหน้าท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด แต่เมื่อได้รื้อหอไตรฝาลายรดน้ำจากสระบริเวณคณะสระมาปลูก ณ บริเวณคณะเหนือแล้ว สระน้ำนั้นก็ว่าง มีน้ำใสสะอาด พระเณรนิยมไปสรงน้ำ ณ ที่สระนั้น สระสรงของสนามนาจึงเป็นอันงดใช้ ในเมื่อสระสรงไม่มีผู้ใช้ ศาลาสรงก็เป็นอันงดซ่อมเป็นเงาตามตัว

บริเวณด้านตะวันตกแห่งคณะใต้ สถาปนาศาลาหลังหนึ่งว่าเป็นที่ทำการตีทองพระคัมภีร์ใบลาน ศาลาประเภทนี้เขาเรียกว่าโรงควง

ศาลาหลังนี้เห็นจะชำรุดไปนานแล้ว ในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรก็มิได้ปฏิสังขรณ์ขึ้นดังเดิม

พื้นที่ส่วนใต้ลำคูใต้ลงไปจนสุดเขตวัด ด้านตะวันออกแต่ริมคลอง

ด่านเข้ามา ด้านตะวันตกแต่ถนนซึ่งเดินจากวัดหนังไปวัดราชโอรส เป็นบริเวณสุสานของวัด เมรุประจำสุสานทำเป็นของถาวร เครื่องไม้มียอดมุงกระเบื้องทราย มีศาลาก่ออิฐถือปูนเป็นที่สำหรับบำเพ็ญกุศลงานทักษิณา ๔ มุมเมรุ

อันสุสานกับเมรุถาวรนี้ ประเพณีโบราณนิยมมีไว้เป็นคู่กันมาแต่ดึกดำบรรพ์ แม้ในยุคพระศาสดาทรงพระชนม์อยู่ก็ปรากฏว่ามีมาแล้ว ดังเรื่องพระมหากาลเถรเป็นตัวอย่าง เมรุในเรื่องนั้นเรียกอาคารยอด อิสรชนผู้มีทรัพย์มาก สร้างวัดแล้วมักสร้างสุสานแลเมรุถาวรไว้เพื่ออนุเคราะห์คนในถิ่น ตายลงไม่ต้องลำบากด้วยที่เผา ด้วยคนยุคต้นนิยมตายแล้วก็เผา ไม่พอใจเก็บแรมไว้นานเดือนนานปี ผู้ไม่สามารถถึงสร้างเมรุได้ก็ก่อเพียงที่เผาถาวรอย่างคร่าวๆ ไว้ให้พอมีใช้กันได้ ผู้ตายแล้วประเพณีนิยมนับว่ามีเกียรติเสมอกัน ไม่มีชั้นวรรณะ ควรเข้าเมรุได้ทั้งสิ้น วัดที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทรงสถาปนา ก็สร้างเมรุไว้ประจำสุสานเป็นสาธารณะเช่น วัดอรุณฯ วัดราชโอรส แลวัดหนัง เป็นต้น

เมรุประจำสุสานวัดหนังเห็นจะชำรุดมากถึงต้องเลิกใช้มานาน ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด คราวปฏิสังขรณ์การเปรียญหลังเหนือ ก็ได้นำเสาของเมรุนี้ไปใช้เป็นเสาการเปรียญ ๒ ต้น แม้มีขนาดย่อมกว่าเสาสำรับเดิมบ้าง แต่ก็ไม่มากนัก ส่วนศาลาประจำมุมเมรุ ๔ หลังนั้นได้สูญสลายไปนานปีมาแล้ว ในเวลานี้พื้นที่ซึ่งเคยเป็นสุสานมานั้น ตอนริมลำคลองด่านมีผู้เช่าปลูกโรงร้านค้า พื้นที่แต่นั้นขึ้นมามีผู้เช่ายกร่องทำสวน

ในเวลานี้พื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งคณะกุฏิมีภาวะเป็นสุสาน สถานที่เก็บศพก็ได้ปลูก ณ ที่นั้น บางคราวก็มีการเผาศพ ณ บริเวณที่นั้นบ้าง

ลำคูของวัดมี ๔ ลำคู ลำคูเหนือเป็นเครื่องหมายแสดงสุดเขตวัดด้านเหนือ ลำคูกลางปันเขตพระวิหาร พระอุโบสถ และคณะกุฏิ จากเขตคณะเหนือ ลำคูใต้ปันเขตสุสานจากบริเวณที่ตั้งปูชนียสถานแลเสนาสนะ ลำคูหลังเป็นเครื่องหมายบริเวณทรงสถาปนา ตั้งต้นแต่ลำคูเหนือลงไปจนสุดเขตวัดทางด้านใต้ แลว่าเดิมผ่านไปออกคลองบางหว้าได้ด้วย นอกจากเป็นเครื่องหมายยังอำนวยประโยชน์ในการใช้น้ำใช้เรืออีกด้วย

ฝั่งหน้าวัดแลฝั่งลำคูของวัดลงเขื่อนไม้แก่น เรียงอิฐกรุกันดินไหลรั่ว ข้างภายในเขื่อนไม้เขื่อนนี้ว่าเป็นไม้แดง มีคุณสมบัติในด้านทนทานมาก บางอันยังอยู่มาได้จนถึงบัดนี้ สงสัยว่าเขื่อนหล่อซีเมนต์นี้จะทนทานได้ถึงเท่านี้หรือไม่

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด เมื่อพ.ศ. ๒๔๖๓ พระปลัดแจ้งฐานานุกรมของท่าน จัดการหาทุนทำเขื่อนหล่อซีเมนต์ด้านหน้าวัดแต่ปากลำคูเหนือถึงปากลำคูใต้ ราคาเมตรละ ๑๕ บาท เขื่อนงวดทุนสาธารณะ ๑๘๒ เมตร ส่วนด้านปากลำคูเหนือ ๒๑ เมตร ทุนส่วนตัวของพระภาวนาโกศลเถร

เขื่อนซีเมนต์นี้สร้างขึ้นเพราะปรารภที่ชายฝั่งงอกออกไปมาก สะพานท่าน้ำสร้างต่อออกไปไม่เท่าไรปี ก็เกิดการขึ้นลงไม่สะดวกอีก ตั้งแต่สร้างเขื่อนซีเมนต์ขึ้นแล้ว ชายฝั่งก็งอกช้าลง ยุคแรกสถาปนาวัดศาลาหน้าวัดตั้งอยู่ใกล้ริมฝั่งคลองด่านทุกหลัง ต่อเมื่อชายฝั่งงอกออกไปแลสร้างเขื่อนขึ้นแล้ว ศาลาตอนเหนือสุดแลตอนใต้สุดจึงดูอยู่ห่างฝั่งมาก เป็นที่น่าประหลาดด้วยที่ดินชายฝั่งตรงที่ตั้งสะพานฉนวนน้ำนั้น ตั้งแต่แรกสถาปนามาจนตราบเท่าทุกวันนี้มิได้งอกออกไปเลย งอกแต่ที่ดิน

ชายฝั่งทั้งด้านเหนือแลด้านใต้เท่านั้น

ลำคูกลางได้เริ่มถมมาแต่ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร และเป็นอันได้ถมจนเต็มตลอดในยุคพระวิเชียรกวี

ถนนของวัดมีมากสาย แต่ที่เป็นสำคัญ คือ-

ก. ถนนเชื่อมสะพานฉนวนน้ำกับศาลาซุ้มประตูกำแพงด้านหน้า

ข. ถนนสายยาวที่สุดของวัด ตั้งต้นแต่สะพานข้ามลำคูเหนือทางด้านตะวันตกหลังคณะเหนือ ผ่านลำคูกลางแล้วหักสู่ทิศตะวันออก ระหว่างลำคูกลางกับกำแพงแก้วด้านเหนือ หักเลี้ยวสู่ทิศใต้ที่หน้ากำแพงแก้วด้านตะวันตก ผ่านลำคูใต้แลเขตวัดด้านใต้

ค. ถนนตั้งต้นแต่สะพานศาลาท่าน้ำ ผ่านกุฎิคณะเหนือไปบรรจบถนนหมายอักษร ข. ที่หลังคณะเหนือ

ฆ. ถนนตั้งต้นแต่ถนนหมายอักษร ค. ผ่านการเปรียญหลังเหนือทางด้านตะวันออก ผ่านลำคูกลางแล้วหักสู่ทิศตะวันตก บรรจบถนนหมายอักษร ข. ที่มุมกำแพงแก้วด้านเหนือ

ง. ถนนเชื่อมท่าน้ำที่ปากลำคูใต้ฝั่งเหนือ ผ่านถนนหมายอักษร ข. ที่สะพานข้ามลำคูใต้ในบัดนี้ ไปจดลำคูหลัง

นอกนั้นยังมีถนนสั้นๆ เชื่อมถนนสายยาวที่สำคัญอีก ๔-๕ สาย

ถนนหมายอักษร ก. ปูศิลา นอกนั้นก่ออิฐ

ถนนเหล่านี้ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรได้ปฏิสังขรณ์ทุกสาย

ยุคพระวิเชียรกวี ถนนหมายอักษร ข. แก้แนวใหม่ ของเดิมแต่สะพานข้ามลำคูเหนือกับลำคูกลางตัดไว้ไม่ตรง ได้แก้ให้ตรงขึ้น ต้องผ่านสระน้ำซึ่งเคยเป็นที่สรงน้ำ โดยต้องถมอยู่นานปี ถมเต็มดีแล้วนานเข้าก็กลับทรุดลงอีก เมื่อแก้แนวตรงดีแล้ว นางเหม ฟักเทศ รับสร้างถนน

นี้ ถนนผูกเหล็กหล่อซีเมนต์ตลอดแต่ลำคูเหนือจนถึงลำคูกลาง ราคาค่าก่อสร้าง ๔๐๐ บาท

ตอนแต่ลำคูหลังถึงประตูกำแพงแก้วพระวิหารด้านเหนือ นายคำ นางปัด ช้างมงคล รับปฏิสังขรณ์ ถนนเดิมก่ออิฐแก้เป็นผูกเหล็กหล่อซีเมนต์ ขนาดกว้างยาวก็ไม่มากไม่น้อยกว่าที่ นางเหม ฟักเทศ รับสร้างแต่ตอนนี้ พระปลัดทองดี พระสมุห์เปล่ง พระใบฎีกาผิน แลนายไปล่ ทองกล่อม ช่วยกันทำ สิ้นค่าปูนทรายหินแลเหล็ก ๑๗๔ บาทเท่านั้น

ตอนแต่หน้าประตูกำแพงพระวิหารด้านเหนือ บรรจบถนนหมายอักษร ง. เลยเข้าไปจนสุดเขตที่แต่เดิมมีสะพานข้าม แต่บัดนี้เมื่อได้ถมลำคูกลางเสียแล้วก็ผูกเหล็กหล่อเป็นถนนทั้งหมด ตอนนี้ นายบุญธรรม มากวิทย์ ช่วยทำให้โดยใช้ทุนได้จากการมีมหาชาติ

สะพานข้ามลำคูของวัดมี ๙ สะพาน คือ–

ก. สะพานข้ามลำคูเหนือด้านหลังคณะเหนือเชื่อมถนนสาธารณะซึ่งตั้งต้นแต่วัดปากน้ำปากคลองด่าน กับถนนหมายอักษร ข. ของวัด

ข. สะพานข้ามลำคูกลางด้านตะวันตก เชื่อมถนนหมายอักษร ข. ตอนเหนือกับถนนหมายอักษร ข. ตอนเหนือกำแพงแก้วพระวิหาร

ค. สะพานข้ามลำคูกลางเชื่อมการสัญจรระหว่างกุฎีคณะเหนือกับประตูกำแพงแก้วพระวิหาร

ฆ. สะพานข้ามลำคูกลางด้านตะวันออก เชื่อมการสัญจรระวางถนนหมายอักษร ฆ. ที่บริเวณหลังการเปรียญหลังเหนือ

ง. สะพานข้ามลำคูใต้ เชื่อมถนนหมายอักษร ข. ตอนผ่านบริเวณคณะใต้ กับถนนหมายอักษร ข. ตอนผ่านเขตวัดด้านใต้

จ. สะพานข้ามลำคูใต้ตอนใกล้ปากลำคู เชื่อมการสัญจรระหว่าง

ถนนหมายอักษร ง. กับบริเวณเมรุประจำสุสาน

ฉ. สะพานข้ามลำคูหลังตอนเหนือ เป็นทางเดินไปสู่ส้วมประจำคณะเหนือ

ช. สะพานข้ามลำคูหลัง เชื่อมถนนหมายอักษร ข. กับถนนบริเวณคณะสระ

ญ. สะพานข้ามลำคูหลัง เป็นทางเดินไปสู่ส้วมประจำคณะกุฎีคณะใต้แลคณะสระ

สะพานข้ามลำคูกลางทั้ง ๓ สะพาน เมื่อลำคูถูกถมแล้ว ก็เป็นอันเลิกใช้ เปลี่ยนเป็นก่อถนนเชื่อมกันทั้ง ๓ แห่ง

สะพานหมายอักษร จ. เมื่อเลิกใช้สุสาน ก็เป็นอันเลิกใช้ ครั้นชำรุดลงก็ปล่อยให้หมดไป

สะพานหมายอักษร ง. ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด พระแฉ่ง ปุญญสิริ แห่งวัดหนังปฏิสังขรณ์โดยเปลี่ยนคานใหม่ ปูพื้นใหม่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ทรงบริจาคทุนให้ทางวัดจัดการปฏิสังขรณ์ คณะกรรมการของวัดเห็นว่า เชิงสะพานซึ่งก่อด้วยอิฐของเดิมชำรุดมากแล้ว ถ้าเพียงแต่ซ่อมส่วนที่เป็นไม้ ณ ข้างบน เกรงว่าจะใช้ไปไม่ได้สักเท่าไรก็จักชำรุดถึงใช้ไม่ได้อีก นายบุญธรรม มากวิทย์ กับพระของวัดจึงทำกันเอาเอง โดยเสริมรากผูกเหล็กหล่อด้วยซีเมนต์ สถาปนาถวายใหม่

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๒ สะพานข้ามลำคูหลังหมายอักษร ช. กับ สะพานข้ามลำคูเหนือหมายอักษร ก. ชำรุดมาก พระครูภาวนาภิรัตได้จัดการสร้างใหม่ทั้ง ๒ สะพาน สะพานทั้ง ๒ นี้ยุคแรกทรงสถาปนาทำอย่างไรไม่ทราบ ในยุคที่ชำรุดถึงต้องทำใหม่นี้ เป็นของทำในชั้นหลัง เพียงตั้ง

เสาไม้แก่นฝั่งละคู่ วางรอดพาดพื้นสะพานข้ามลำคูที่ทำใหม่ครั้งนี้ เสาผูกเหล็กหล่อซีเมนต์วางรอดรับคานแลพื้น เชิง ๒ ข้างวางลูกระนาดตรึงตาปู

สัวมที่สร้างยุคแรกทางสถาปนาว่ามี ๒ แห่ง ส้วมสำหรับคณะเหนือตั้งอยู่ ณ บริเวณหลังลำคูหลังตอนเหนือ ตรงปลายทางสะพานหมายอักษร ฉ. ส้วมสำหรับคณะกุฎิคณะใต้แลคณะสระตั้งอยู่ ณ บริเวณหลังลำคูหลังตอนกลาง เนื่องกับปลายทางสะพานหมายอักษร ญ.

ส้วมที่ตั้งอยู่ ณ บริเวณท้ายสุสานเดิมนั้น ในชั้นเดิม นายเถื่อน นางนุ่ม บ้านตำบลบางค้อ สร้างไว้ที่ใกล้เชิงสะพานข้ามคลองบางหว้า ฝั่งเหนือด้านตะวันตก แรกสร้างดูเหมือนจะให้เป็นของสำหรับวัดราชโอรสมากกว่าที่จะให้เป็นของวัดหนัง เพราะที่ตั้งส้วมนั้นเป็นของวัดราชโอรส ที่ดินส่วนนี้เดิมเป็นของนางแช่ม ญาติผู้ใหญ่ชั้นยายของพระวิเชียรกวี ต่อมานางแช่ม ย้ายบ้านไปปลูกรวมอยู่กับนางนิล พุ่มมณี ยายโดยตรงของพระวิเชียรกวี ณ ตำบลบางประทุน คือบ้านเกิดของพระวิเชียรกวีนั่นเอง นางแช่มได้ถวายที่ดินส่วนนี้แก่วัดราชโอรส โดยมีพระปลัดโม้ เป็นผู้รับ ในยุคนั้นที่ดินส่วนนี้นับว่าเป็นของเล็กน้อย เห็นที่ทางวัดจะไม่สู้สนใจนัก ยิ่งเวลาล่วงมาหลายสิบปี ก็เลยไม่มีพระในชั้นหลังของวัดรู้เรื่องราวว่าที่ดินส่วนนั้นเป็นสมบัติชิ้นน้อยของวัดตน ต่อมาจะเกิดสับสนอลเวงกันขึ้นอย่างไรไม่ทราบ ส้วมหลังนี้แทนที่จะรื้อไปปลูกทางวัดราชโอรส กลับรื้อมาปลูกที่ท้ายบริเวณสุสานเดิมของวัดหนัง เมื่อทางการได้สร้างโรงเรียนเทศบาลขึ้น ณ บริเวณเหนือลำคูใต้แห่งวัดแล้ว กลิ่นไออันเกิดแต่ส้วมนั้นก็ประทุษร้ายสุขภาพอนามัยของครูแลนักเรียน ทางวัดจึงรื้อส้วมนั้นเสียสร้างส้วมซึมให้คณะใต้ใหม่

หอระฆังที่ทรงสถาปนาก่ออิฐถือปูนตั้งอยู่ ณ บริเวณคณะเหนือ

ระวางการเปรียญหลังเหนือกับกุฏิ ระฆังที่มีประจำหอนี้เป็นของเดิมมีอยู่ก่อนสถาปนาเป็นพระอารามหลวง ฝีมือหล่อทำเรียบร้อย เสียแต่มีตำหนิเป็นแผลเนื้อไม่สนิทอยู่แห่งหนึ่ง วัดอย่างนิยมตามประเพณีเก่าว่าขนาด ๗ กำเศษ แต่วัดผ่าศูนย์กลางที่วงกลมขอบปากด้านนอกได้ ๕๕ เซนต์ มีอักษรจารึกแสดง พ.ศ. ปีที่หล่อ แลท่านผู้เป็นหัวหน้าในการหล่อไว้ที่ระฆังนั้นว่า

"สัพมัศดุพุทศักราชทังปวงลวงแลวใด ๒๒๐๐ หกสิบพรวสาเสดสังขยา[๑] ค่ล่ณาใดเดือนนีงจิงเราผูชีอวามหาพุทรักขิตตวันวิจิตรด้วยสัทาเปนตนเปนประทานแลทานตา หมืนเพชพิจิตระ เป็นมหาวัดธ[๒] กีอัธิบฎีการแลสับปรุศทังหลายทังญิงทังชายแลพระภิขุตาเถนสามมเนนรนอยใหญตังใจหล่อไวเป็นรัต่ณะไตรยบูชา ไวสัมรับวร พุทสาศนาอันประเสริดข่อใหใดไปเกิดจ่'บริบูณประจักในสำนึกดิพระสรีอารริยเจ้าเทีด"

วิธีประสมคำตัวอักษรขึ้นเป็นคำแลพยางค์อ่านลำบาก แต่พอพิจารณาอ่านได้ไม่ยาก มามีปัญหาที่คำว่า *"วัดธกี"* อักษร ว. ที่พยางค์ต้นจารึกไว้เลือนเห็นไม่เต็มตัว อาจเป็นตัว ร. หรือ อ. ไปก็ได้ กับอักษร ก. ที่พยางค์หลังก็เขียนมีรูปคล้ายอักษร ด. แต่ขมวดที่หัวมีน้อยแลท่านเขียนอักษร ก. ด้วยรูปอย่างนี้หลายแห่ง ได้คัดจำลองส่งไปขอความกรุณานาย บ. บริบาลบุรีภัณฑ์ ณ สถานพิพิธภัณฑ์แห่งชาติเอาเป็นธุระในการอ่านอีกเป็นครั้งที่สอง นาย บ. บริบาลบุรีภัณฑ์ได้กรุณาแนะให้อ่านว่า *"วฑฺฒติ"* เป็นภาษาบาลี อ่านประสมในประโยคภาษาไทยไม่ได้ความชัดเจน แต่เป็นพระคุณของนาย บ. บริบาลบุรีภัณฑ์

---

๑. พยางค์หยา เขียนท้าว ย. ขอมใต้ ข.

๒. ธ่ เขียนอย่าง ธ. ขัดสมาธิ

นักหนา ด้วยได้ให้ความมั่นใจในอันอ่านพยางค์ที่หนึ่งแล พยางค์ที่สอง ขอขอบใจไว้ในที่นี้ด้วย เมื่ออ่านคำจารึกแรกๆ ได้เกิดความเห็นใคร่จะอ่านคำนั้นว่าวัธกีมาครั้งหนึ่ง แต่ครั้นแล้วความเห็นใคร่จะอ่านอย่างนั้นก็ระงับไปด้วยความเคยชินมากับอรรถแห่งวฑฺฒกี ศัพท์หมายไปทางช่างไม้ช่างปูนจนเกิดเป็นอุปาทานเสียแล้ว ถอนไม่ออกในคราวพบกับช่างหล่อจึงผ่านการอ่านอย่างนั้นไป ไปเกิดติดใจใคร่จะอ่านตามวิธีเขียนอย่างบัญญัติย่อแบบโบราณ เช่นเขียนฎีกา อ่านว่า ดีกา เป็นต้น สงสัยอักษร ว. ที่พยางค์ที่หนึ่งว่าเป็นอักษร อ. อักษร ธ. ขัดสมาธิที่พยางค์ที่สองมีไม้เอกอยู่ข้างบนจึงไม่ควรมีสระอิ แลเมื่อมีไม้เอกวันยุคเหนือพยางค์บ่อที่อยู่บน ธ. ขัดสมาธินั้นแล้ว ก็ไม่จำต้องเขียนอักษร บ. ไว้ด้วยนี้เป็นวิธีบัญญัติย่อ รวมอ่านว่า อัดธบ่ดี ทีนี้เกิดปัญหาขึ้นว่า ถ้ากระนั้นเขียนคำว่า อัธิบฎี ในลำดับต่อนั้นไว้ทำไม ความที่อยากอ่าน อัดธิบ่ดี ทำให้เกิดปฏิภาณตอบว่า ที่เขียนอีกอย่างหนึ่งในลำดับต่อนั้น เพราะเกรงจะอ่านคำที่เขียนอย่างบัญญัติย่อไม่ออก นี้เป็นเรื่องของทัศนะวิปริต แต่เมื่ออ่านว่า วัธกี ได้กระนี้แล้วก็เป็นอันโล่งอกไป

ระฆังใบนี้ชั้นเดิมน่าจะมีเสียงแลกังวานไพเราะพอใช้ ว่าในยุคพระราชกวีครองวัดในคราวมีจันทรุปราคาครั้งหนึ่ง พระรูปหนึ่งปราถนาจะให้ระฆังนี้เปล่งเสียงกัมปนาทจนถึงราหู ตกใจกลัวต้องวางจันทร์หรืออย่างไร ได้เอาฆ้อนตีเหล็กขึ้นตี แต่นั้นมาระฆังนี้ก็รานเวลาตีหนักไม้ไปหน่อยก็มีเสียงรานปรากฎออกมา ยิ่งนานปีขึ้นแผลรานนั้นคงทวีมากขึ้นแม้ใช้ไม้ตีขนาดย่อมแลตีเพียงค่อยๆ ก็มีเสียงรานปรากฎ น่าเสียดายหนักหนา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ต้องปลดลงเก็บรักษาไว้เป็นของเก่าชิ้นหนึ่งของวัด

ระฆังใบที่ใช้อยู่ ณ บัดนี้ นายคำ นางปัด ช้างมงคล หล่อถวาย เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ขนาดวัดอย่างโบราณนิยม ๖ กำ วัดผ่าศูนย์กลางเส้นวงกลมที่ปาก ๔๑ เซนต์ ราคา ๑๐๐ บาท

สระน้ำที่ทรงสถาปนาเพื่อเป็นที่พระเณรสรงน้ำนั้น ต่อมาเมื่อคณะเหนือร้างไม่มีพระเณรใช้ก็ตื้นขึ้น และศาลาที่สรงก็ชำรุดสูญสลายหมดไป ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัด พระเณรใช้สรงน้ำที่สระน้ำในบริเวณคณะสระเดิม เพราะฉะนั้นสระนี้จึงได้ถูกปรับปรุงขึ้นใหม่ ฝั่งสระสร้างเชื่อมผูกเหล็กหล่อปูนซีเมนต์มีบันไดเป็นที่ขึ้นลง ในการปรับปรุงสระครั้งนี้ นายคำ นางปัด ช้างมงคล บริจาคทุนช่วย ๑๒๐๐ บาท

ถังน้ำหล่อซีเมนต์ขังน้ำฝนสำหรับพระเณรบริโภค ใบแรกยาว ๓ เมตร ๓๕ เซนต์ กว้าง ๒ เมตร ๘๐ เซนต์ สูง ๒ เมตร ๕๔ เซนต์ ตั้งอยู่ที่ด้านเหนือหอระฆัง นายชม นางเหม ฟักเทศ สร้างในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร

ถังน้ำหล่อซีเมนต์ขังน้ำฝนใบที่สอง ยาว ๕ เมตร กว้าง ๓ เมตร ๕๐ เซนต์ สูง ๒ เมตร ๘๘ เซนต์ ตั้งอยู่ที่ด้านใต้หอระฆัง สร้างอุทิศถวายท่านพระภาวนาโกศลเถร ด้วยทุนเหลือจากงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน ปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ราคา ๗๐๐ บาท

โรงทึมโถงเสาไม้แก่น ๓ ห้องเฉลียงรอบหลังคามุงสังกะสี พื้นปูกระเบื้องซีเมนต์ ยาว ๑๕ เมตร ๕๗ เซนต์ กว้าง ๑๑ เมตร ๔๑ เซนต์ เสารายโดยรอบมีรั้วลูกกรงเหล็กยกเป็นอาสน์สงฆ์ยาวเต็มด้านเหนือ ด้านใต้มีชาลาปูกระเบื้องซีเมนต์พนักตรุกระเบื้องปรุ สร้างในยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร เพื่อเป็นที่บำเพ็ญกุศลงานทักษิณานุประทาน

งานก่อสร้างปฏิสังขรณ์แรกของท่านพระภาวนาโกศลเถรยุติลงเมื่อ

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้ทำการฉลองเป็นงานใหญ่ครั้งหนึ่ง ว่ามีงานมหรสพแลดอกไม้เพลิงสนุกสนานมาก แต่เป็นวิสัยของวัดซึ่งจะหมดงานก่อสร้างปฏิสังขรณ์ถึงล้างมือเก็บสิ่วขวานได้นั้นไม่มี เพราะฉะนั้นในกาลต่อมา ก็ปรากฏว่า วัดหนังยังต้องก่อสร้างอยู่เสมอมาเช่น งานทำเขื่อน งานปรับพื้นการเปรียญซึ่งพระปลัดแจ้งต้องเป็นกัมมาธิถายิกะของวัด เพราะพระครูสังวรยุตตินทรีย์ลาสิกขาไปแล้ว ล้วนทำภายหลังฉลองวัดทั้งนั้น

การศึกษาขนบธรรมเนียม

การศึกษาของวัดมีทั้งฝ่ายคันถธุระแลฝ่ายวิปัสสนาธุระ

อันภิกษุสามเณรผู้มีศรัทธาละเหย้าเรือนออกบวชในพระพุทธศาสนาก็ด้วยหวังทำที่สุดทุกข์ มิฉะนั้นไม่เห็นมีเหตุจำเป็นอะไรที่จะต้องบวช ผู้ถือเอาการบวชเป็นประเพณีย่อมเป็นผู้ย่อหย่อนในเชิงปฏิบัติ บวชแล้วทำธุระศาสนาเต็มสามารถแล้วแต่ไม่อาจทำที่สุดทุกข์ได้ ภายหลังเกิดเบื่อหน่ายต่อการทำธุระศาสนา ทนต่อการเบื่อหน่ายไม่ได้ เกิดการเปลี่ยนจิตใหม่ ตามวิสัยผู้ยังมีกิเลส ต้องลาสิกขากลับเป็นผู้ครองเรือนอย่างนี้ซิการบวชจึงจักได้ประโยชน์นับเป็นนิสัยปัจจัยไม่เสียทีบวช ตั้งใจจะไม่ทำกิจศาสนามาก่อนแล้วขืนบวชน่าเกลียดเต็มทน ขืนใจบวชทำไมไม่รู้ เกรงพระศาสนาจะไม่มีพระเลวๆ หรือ การจะทำที่สุดทุกข์ได้ต้องอาศัย เรียนคันถธุระหรือวิปัสสนาธุระอย่างใดอย่างหนึ่ง ในยุคพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ผู้บวชในวัยหนุ่มย่อมเรียนคันถธุระ เพราะยังมีเวลาศึกษาได้อีกนาน ผู้บวชในปูนชราย่อมเรียนวิปัสสนาธุระ เพราะโอกาสที่จะจบการศึกษาได้เร็วมีอยู่

อันผู้ศึกษาคันถธุระย่อมทราบตระหนักในหลักธรรม จึงดำเนิน

ปฏิบัติถูกหลักธรรม เป็นเหตุบรรลุถึงขั้นรู้แจ้งแทงตลอด แม้ไม่อาจลุถึงขั้นนั้นยังได้กำไรส่วนปลีกย่อยเป็นพิเศษในเชิงอักษรศาสตร์แลภาษาศาสตร์ของชาติด้วย ถ้าขาดนักศึกษาคันถธุระอักษรศาสตร์แลภาษาศาสตร์ซึ่งเกี่ยวด้วยภาษาบาลี อันชาติยังไม่เลิกใช้จักไม่ก้าวหน้า ปทานุกรมหรืออภิธานเป็นเพียงเครื่องอุปกรณ์อย่างรองลงมา ยังไม่พอที่จะให้ก้าวหน้า ถ้าถือความรู้เพียงปทานุกรมหรืออภิธานเป็นขั้นสูงสุดแล้ว อักษรศาสตร์ของไทยก็จะมีเพียงเท่าที่มีอยู่ ณ บัดนี้ เพียงยุครัชกาลที่ ๔ หรือยุคต้นรัชกาลที่ ๕ การศึกษาคันถธุระเป็นกิจจำเป็นของวัด การเทศนานักศึกษาคันถธุระเท่านั้นพึงทำได้ เพราะหนังสือเทศนาที่จานหรือพิมพ์เป็นภาษาไทยยังไม่มีหรือมีบ้างก็ยังไม่แพร่หลาย ทั้งการเทศนายังนิยมเทศน์หนังสือภาษาบาลีแม้เมื่อมีหนังสือแปลร้อยแล้ว ใครนำไปเทศน์ก็ถูกเย้ยหยัน ทั้งการเทศน์ในยุคนั้นยังมีวงจำกัด นักเทศน์ต้องเทศน์เพียงเท่าที่มีปรากฏอยู่ในบาลีอรรถกถาและฎีกา ถ้าอธิบายตามอัตโนมัติ เขาว่าเทศน์เอาเองไม่มีใครเชื่อถือ การอธิบายหลักธรรมตามความคิดเห็นของตน เขาใช้กันเพียงเป็นเครื่องปราศัยแก่ผู้ไปหามาสู่ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอุปนิสินนกถาไม่เรียกเทศนา ธรรมที่พระแสดงบนธรรมาสน์ต้องอ้างหลักฐานที่มาได้ทุกข้อ เรื่องปลีกเรื่องย่อยอย่างยายกะตาสอนหลาน เขาไม่ใช้เทศน์บนธรรมาสน์ ประเพณีนิยมเช่นนั้นดีหนักหนา เพราะป้องกันธรรมจอมปลอมมิให้เข้ามาคลุกเคล้ากับธรรมของท่านผู้บริสุทธิ์ ควรแกนั่งประณมมือฟังแท้ คันถธุระเป็นของจำเป็นของวัดฉะนี้ จึงต้องศึกษาสืบกันมา มิฉะนั้นวัดก็หาพระเณรเทศน์สอนประชาชนไม่ได้

ยุคแรกทรงสถาปนาวัดหนัง ก็ปรากฏว่าได้ทรงสถาปนาศาลา

เป็นที่สอนพระปริยัติธรรมหลังหนึ่ง ถ้าทางวัดไม่สามารถมีพระเป็นครูสอน ก็น่าที่พระองค์ผู้ทรงสถาปนาวัดจะพึงจัดให้ได้มีอาจารย์หลวงมาสอน ดังที่ทางราชการได้จัดให้มีที่วัดราชโอรส ยุคพระโพธิวงศาจารย์แลพระราชกวีครองวัด ท่านเจ้าอาวาส ๒ รูปนั้นเป็นเปรียญอยู่แล้ว คงไม่เดือดร้อนเรื่องไม่มีครูสอน แม้ท่านพระภาวนาโกศลเถรเมื่อยังเป็นพระอธิการอยู่วัดโคนอน ก็ปรากฏว่าท่านเคยสอนพระปริยัติธรรมแก่พระเณร เมื่อท่านมาอยู่ครองวัดหนัง มีการงานมากขึ้นไม่ได้สอนเอง แต่เคยเชิญนายมิ่ง รักส์ชินวงส์เจ้ากรม วัดราชโอรส แลนายหว่าง ดีทวี เปรียญมาเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมแก่พระเณรวัดหนังอยู่หลายปี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระวิเชียรกวีย้ายจากวัดพระเชตุพนมาอยู่วัดหนัง ยุคนี้ท่านพระธรรมเทศาจารย์เจ้าคณะแขวงล่างแห่งวัดราชโอรส ตั้งสำนักเรียนบาลีแลธรรมวินัยขึ้นไว้ที่วัดราชโอรสมานานปี โดยมีพระญาณรังสี แต่ครั้งยังเป็นเปรียญแลแล้วเป็นพระครูธรรมกิจจานุรักษ์เป็นผู้จัดการ พระวิเชียรกวีได้เปิดการสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่วัดหนังด้วย เพื่อเป็นการช่วยเจ้าคณะแขวงของตน กาลล่วงมาก็ได้เปรียญมีปริมาณมากขึ้นทั้งที่วัดราชโอรสแลวัดหนัง เป็นอันสมเจตนาของท่านผู้เริ่มตั้งสำนักเรียนแลผู้ช่วยสอนแล้ว เมื่อทางสำนักเรียนมีเปรียญเพียงพอจักเป็นครูสั่งสอนกันได้สืบไปแล้ว พระวิเชียรกวีจึงหยุดการสอนลงไว้เพียงเท่านี้

การศึกษาในฝ่ายวิปัสสนาธุระของวัดเข้าใจว่าคงเป็นไปด้วยดีเพราะท่านเจ้าอาวาสองค์แรกว่าชื่อพระนิโรธรังสี เป็นผู้เชี่ยวชาญในฝ่ายวิปัสสนาธุระ

ท่านพระภาวนาโกศลเถรก็เป็นพระเถรรูปหนึ่งในฝ่ายวิปัสสนาธุระ

ในยุคของท่านมีภิกษุทั้งในวัดต่างวัดมาศึกษามากด้วย

ยุคพระวิเชียรกวี มีพระครูภาวนาภิรัตศิษย์ท่านพระภาวนาโกศลเถร เป็นอาจารย์อบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรในฝ่ายวิปัสสนาธุระสืบมา

ส่วนการศึกษาอบรมศิษย์วัดในยุคต้นก่อนแต่โรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล โรงเรียนเทศบาลแลโรงเรียนอนุบาลเกิดมีขึ้น ตามประเพณีการสอนของวัด เบื้องต้นก็มีการสอนเขียนสอนอ่านหนังสือไทยแลหนังสือขอม สอนให้เรียนเลขแลเรียนภาษาบาลี นี้เป็นหลักการเรียนของวัด ในส่วนปลีกย่อยก็มีเรียนแพทย์ เรียนเขียนภาพ เป็นต้น ปรากฏว่า พระราชกวี (มุ่ย) พระวิสุทธิโสภณ (โล้) ศิษย์วัดหนังมาแต่เดิม มีความชำนาญในการเขียนภาพมาก ภาพหลวิชัยแลคาวี ที่ศาลาซุ้มประตูกำแพงแก้วด้านตะวันออกว่าเป็นฝีมือท่านทั้ง ๒ นี้เขียนองค์ละรูป พระวิสุทธิโสภณ (โล้) ยังมีความรู้ในเชิงแพทย์แผนโบราณเป็นอย่างดีด้วย อีกเป็นที่นับถือของชาวถิ่นนั้นมาก

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ นายนารถ เสียงสืบชาติ ขออนุญาตตั้งโรงเรียนอนุบาลขึ้นที่ศาลาทึมของวัด รับสอนกุลบุตรกุลธิดาตามหลักสูตรวิชาประถมศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๗๕ ทางราชการกระทรวงมหาดไทยตั้งโรงเรียนประชาบาลขึ้น แต่ยังใช้ศาลาทึมแลการเปรียญเป็นที่สอน ถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงทางราชการได้สร้างโรงเรียนขึ้นที่บริเวณเหนือลำคูใต้ของวัดใช้เป็นที่สอนสืบมา ณ บัดนี้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนเทศบาลแล้ว

การแสดงเทศนาอบรมสั่งสอนประชาชน ในยุคต้นทางราชการเอาใจใส่มาก ตามพระอารามหลวงโดยมาก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

อาราธนาภิกษุสามเณรแสดงธรรมเป็นประจำทุกๆ วัน วันละ ๑ กัณฑ์ ๓ วันเป็น ๑ ยก ทรงพระราชอุทิศผ้าดิบ ๑ ผืนเป็นเครื่องบูชากัณฑ์ประจำยก นับเป็นพระบรมราโชบายอย่างละเมียด เพราะยุคนั้นยังหาหนังสือเทศน์แปลร้อยยาก เจ้าอาวาสจำต้องกวดขันพระเณรในวัดของตนให้ศึกษาคันถธุระ มิฉะนั้นก็จักหาพระเณรนักเทศน์ในวัดไม่ได้ การแสดงธรรมประจำวันนั้น จักตกเป็นภาระอันสุดแสนที่จะหนักแก่ตน เป็นเหตุเครื่องเจริญแห่งปริยัติประการหนึ่ง ในวันปกติชาวบ้านมาฟังเทศน์มีปริมาณพอสมควร ส่วนในวันธรรมสวนะชาวบ้านว่างการงานมาฟังมากขึ้น

การแสดงธรรมประจำวันของวัดหนังว่า สมเด็จพระศรีสุลาลัยทรงพระราชอุทิศกัปปิยกัณฑ์เท่าราคา ๘ บาท เป็นเครื่องบูชากัณฑ์สำหรับยก ๑ แต่กำหนด ๕ วันเป็น ๑ ยก เจ้าอาวาสน่าจักไม่ต้องหนักใจในกรณีหาพระหาเณรเทศน์ แม้เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงรับเป็นพระราชธุระสืบมา

การปฏิบัติในวันธรรมสวนะเมื่อเป็นเด็กเคยเห็นที่วัดราชโอรสไม่มีพิธีพิเศษจากวันปกติอย่างไร วัดหนังก็น่าจะเหมือนกัน ถึงเวลาพระเทศน์ชาวบ้านก็พากันมาฟัง ส่วนชาววัดในยุคนั้นดูเหมือนลืมกันหมดในเรื่องฟังเทศน์ในวันธรรมสวนะว่าเป็นกรณียะของตน เวลาเทศน์ใช้เวลาเพลแล้วโดยมาก สถานที่เทศน์ใช้ศาลาการเปรียญ และใช้กันจนเป็นธรรมเนียมนิยม ยุคพระวิเชียรกวีแรกมาอยู่วัดหนังเปลี่ยนเป็นเทศน์ในพระอุโบสถสัตบุรุสบางคนกลัวบาปไม่กล้าเข้าไปนั่งฟังในพระอุโบสถเวลาไปที่วัดอื่นบางวัดเคยถูกถามว่า เข้าไปนั่งฟังเทศน์ในโบสถ์ไม่บาปหรือถ้าเขาจะเคยเห็นคนมอญถืออย่างนั้นกระมัง ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรมาอยู่ครองวัด เวลาเช้าวันพระมีการถวายเข้าสงฆ์ที่การเปรียญ ผู้มา

ทำบุญก็ถือโอกาสสมาทานศีล ๘ แต่ในเวลาเช้า เสร็จการทำบุญถวายข้าวสงฆ์แล้ว เวลาสัก ๙.๐๐ น. ก็มีเทศนากัณฑ์อุโบสถกัณฑ์หนึ่งเป็นธรรมเนียมสืบมา

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด ระเบียบใช้ในวันธรรมสวนะได้ปฏิบัติตามขนบที่ได้เคยสำเหนียกมาแต่สำนักวัดพระเชตุพน เวลา ๙.๐๐ นาฬิกาภิกษุสามเณรประชุมพร้อมกันทำวัตรในพระอุโบสถ ภิกษุสามเณรทำวัตร แล้วอุบาสกอุบาสิกาทำวัตรต่อไป ครั้นทำวัตรแล้วหัวหน้าอุบาสกประกาศอุโบสถ แลแล้วกล่าวคำขอสรนแลอุโบสถศีลพร้อมกัน เวลาฟังธรรมฟังด้วยกันทั้งชาววัดชาวบ้าน เทศน์จบแล้วพระสวดปัตติทานคาถา อุบาสกอุบาสิกากล่าวคำอำลาพร้อมกัน เป็นอันเสร็จพิธีตอนเช้า ส่วนการฟังธรรมเวลาเพลแล้วอุบาสกอุบาสิกาประชุมกันฟังที่การเปรียญ

การแสดงธรรมในวันอภิลักขิตกาลทางศาสนาที่เป็นสำคัญมี ๒ ระยะกาล เพ็ญวิสาขมาสคราวทำวิสาขบูชาระยะ ๑ เพ็ญมาฆมาส คราวทำมาฆบูชาระยะ ๑

เพ็ญวิสาขมาส เป็นวันสำคัญเนื่องด้วยศาสนาโดยฐานเป็นวันพิเศษตรงกับวันเกิด วันตรัสรู้ แลวันนิพพาน ของสมเด็จพระพุทธเจ้า ในวันนี้พุทธศาสนิกชนย่อมทำบูชาใหญ่เป็นพิเศษถือเป็นธรรมเนียมมานานแต่ในบางยุคไม่ปรากฏว่าได้ทำหรือไม่ ยุคกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีนั้นเป็นอันทำแน่ ปรากฏว่าถึงวันเพ็ญวิสาขมาส ชาวพระนครทำบูชาใหญ่ ๓ คืน ๓ วัน ยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไม่ปรากฏชัดว่าได้ทำหรือมิได้ทำ ถ้ามิได้ทำก็เห็นจะเป็นเพราะมีเรื่องยุ่งๆ อยู่เสมอ ไม่ทำสงครามกับต่างชาติก็ทะเลาะวิวาทแย่งชิงสมบัติระวางกันเอง ไม่มีโอกาสนึกถึงบุญกุศลส่วนพิเศษได้กระมัง ในพระราชพิธีสิบสองเดือนพระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่า ในยุคกรุงเทพรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี สมเด็จพระสังฆราช (มี) แห่งวัดมหาธาตุถวายพระพรทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้ทรงทำพระราชพิธีวิสาขบูชาเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ แต่ในพระราชวิจารณ์ด้วยเรื่องจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบทที่ ๘๑ ทรงวิจารณ์เรื่องพระเจ้ากรุงธนทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระแก้วมรกต ซึ่งเชิญมาแต่เมืองเวียงจันทร์ เมื่อพระแก้วมาถึงโรงที่ประดิษฐานแล้วไม่ได้สมโภชเป็นการใหญ่ทันที รอไว้สมโภชพร้อมกับวิสาขบุรณมี เกิดสะดุดใจขึ้นว่าวิสาขบุรณมียุคกรุงธนเขาทำอะไรกัน ที่ทรงพระราชวิจารณ์ไว้ฉะนั้นดูเหมือนกรณียะที่พึงทำในวันวิสาขบุรณมีเป็นเรื่องธรรมดาเต็มที ใครๆก็รู้ว่าวันนั้นเขาทำอะไร ก็จะทำอะไรเล่านอกจากทำวิสาขบูชา ถ้าสมัยกรุงธนทำวิสาขบูชาไฉนเล่า สมัยอยุธยาแลสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จะไม่ทำวิสาขบูชา ถ้าเอาเป็นทำ ไฉนสมเด็จพระสังฆราช (มี) จักต้องทูลถวายพระพรให้ทรงทำในรัชกาลที่ ๒ อีกด้วย น่าจะเห็นว่าทำทุกสมัยแต่เป็นเรื่องบ้าง คือทำบ้างไม่ทำบ้าง ว่างก็ทำไม่ว่างก็งดไว้พึงเห็นการสอบประโยคบาลีในยุคต้นเป็นตัวอย่าง แลแม้ทำก็น่าจะยังไม่มีระเบียบแน่นอนเป็นกิจลักษณะสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทูลถวายพระพรให้ทรงทำ น่าจะเห็นว่าทำเป็นงานประจำปี แลมีระเบียบพิธีเป็นกิจจะลักษณะ กระนั้นในยุครัชกาลที่ ๒ ก็ทราบแต่เพียงว่าไม่ได้ทำเฉพาะทางราชการกับทางวัดเขาทำกันทั่วบ้านทั่วเมือง ถึงกาลนิยมทั้งฝ่ายบ้านฝ่ายวัดย่อมยกขึ้นซึ่งสักการวรามิส ธูป เทียน ดอกไม้ ฉัตร ธง โคมไฟทำพุทธบูชาอย่างมโหฬาร ส่วนเทศนาซึ่งมี ณ พระอารามเทศน์เรื่อง

อะไรหาทราบไม่ เพิ่งมาทราบแน่นอนว่าเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิกถา ในยุครัชกาลที่ ๓ คราวทรงสถาปนาวัดสุทัศน์สำเร็จแล้ว ถึงเพ็ญวิสาขมาสทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งวิสาขบูชาที่วัดนั้น แลมีพระธรรมเทศนาปฐมสมโพธิกถาให้สัตบุรุสฟัง

วัดที่ทางราชการจัดให้มีพิธีวิสาขบูชา ทรงพระราชอุทิศเครื่องราชสักการเป็นพุทธบูชาแลจตุปัจจัยไทยธรรมบูชากัณฑ์นั้น มีกำหนดฝั่งพระนคร ๑๐ วัด ฝั่งธนบุรี ๑๐ วัด ในฝั่งธนบุรี ๑๐ วัดนั้นมีชื่อวัดหนังปรากฏอยู่ด้วย จึงเข้าใจว่าวัดหนังคงได้มีการทำพิธีวิสาขบูชาด้วย แต่จะทำกันอย่างไรนั้นไม่ทราบ

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถร ได้ทราบว่าท่านทำวิสาขบูชา แลทำเวลากลางวันที่ศาลาการเปรียญ

ยุคพระวิเชียรกวีพิธีวิสาขบูชาจัดทำที่พระอุโบสถ ทำหนดหาในวันที่ดวงจันทร์โคจรผ่านหมู่ดาวฤกษ์วิสาขะ ซึ่งโดยมากตกอยู่ในวันเพ็ญเดือนพฤษภาคม ถ้าเดือนพฤษภาคมมีวันเพ็ญ ๒ วันก็ทำในวันเพ็ญหลังอนุโลมตามทางราชการที่กำหนดไว้ในสมุดปฏิทิน ถึงกาลนิยมก็ชำระปัดกวาดบริเวณพระอุโบสถ จัดตั้งเครื่องสักการดอกไม้โคมไฟตามสัตติกำลังจะพึงทำได้ เวลาย่ำค่ำทั้งฝ่ายวัดฝ่ายบ้านมาประชุมพร้อมกัน ณ พระอุโบสถ กล่าวคำบูชาเครื่องสักการแด่พระพุทธปฏิมากร ครั้นแล้วพร้อมกันเดินเทียนเวียนประทักษิณพระอุโบสถ ๓ รอบ แลแล้วขึ้นสู่พระอุโบสถภิกษุสามเณรทำวัตรสวดมนต์ สวดคาถาสดุดีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าถึงเวลาควรก็มีเทศนาปฐมสมโพธิกถา ๓ กัณฑ์ ชาติกถากัณฑ์ ๑ อภิ-สัมโพธิกถากัณฑ์ ๑ นิพานกถากัณฑ์ ๑ เทศน์จบแล้วสวดปัตติทานคาถาเป็นอันเสร็จพิธีวันเพ็ญ

คืนวันแรม ๘ ค่ำ เป็นอภิลักขิตกาล กำหนดว่าเป็นวันถวายเพลิงพระพุทธสรีระ จัดทำพิธีบูชาอีกราตรีหนึ่ง การปฏิบัติส่วนบุพภาคกระทำอย่างเดียวกับที่ทำในวันเพ็ญ เปลี่ยนแต่คำบูชาเครื่องสักการโดยควร แก่กาลบริเฉทตามแบบแผน ในคืนนี้เทศนาปฐมสมโพธิกถา ๓ กัณฑ์เหมือนกัน ธาตุวิภัชนากถากัณฑ์ ๑ มารพันธนกถากัณฑ์ ๑ อันตรธานกถากัณฑ์ ๑ เทศน์จบแล้วสวดปัตติทานคาถา เป็นอันเสร็จพิธี

ส่วนพระราชพิธีมาฆบูชานั้น ว่าเพิ่งมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ในชั้นต้นดูเหมือนจักทรงทำเป็นพระราชพิธีส่วนพระองค์ เนื่องด้วยพระสงฆ์เฉพาะในคณะธรรมยุติกนิกาย แต่ในชั้นต่อมานี้พระเถรในคณะมหานิกาย ก็รับเอาพระราชมตินั้น ไปปฏิบัติในวัดของตนๆ

ยุคพระราชพิธีมาฆบูชาแพร่มาถึงคณะมหานิกายในชั้นต้น วัดหนังจักได้ทำพิธีมาฆบูชาด้วยหรือไม่ไม่ทราบ ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรทราบว่าท่านได้ทำบ้างในบางปี

ยุคพระวิเชียรกวีได้ปฏิบัติเป็นธรรมเนียมของวัดเสมอมา ต่างแต่เมื่อมีเหตุคับขันจักทำในกลางคืนขัดข้อง เช่นในคราวประเทศชาติ อยู่ในภาวะสงคราม ปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ต้องพลางไฟในกลางคืน ก็เลื่อนเวลามาทำในกลางวัน กำหนดทำในวันที่ดวงจันทร์โคจรผ่านหมู่ดาวฤกษ์มาฆะซึ่งโดยมากตกอยู่ในวันเพ็ญเดือนกุมภาพันธ์ ถ้าวันเพ็ญเดือนกุมภาพันธ์ตกในวันที่ ๑ หรือวันที่ ๒ ก็เลื่อนไปทำในวันเพ็ญต้นแห่งเดือนมีนาคม อนุโลมทางราชการกำหนดไว้ในสมุดปฏิทิน การปฏิบัติส่วนบุพภาคและปัจฉิมภาคอนุโลมตามระเบียบแห่งพิธีซึ่งทำในวันวิสาขบูชา เปลี่ยนแต่คำบูชาเครื่องสักการะโดยควรแก่การบริเฉทมาฆมาส เทศนาใช้จาตุรงค์สันนิบาตกถาเป็นหลัก

ศาสนกิจที่ทำเป็นประจำวันคือทำวัตรและสวดมนต์ ในยุคต้น คงมีแต่ทำวัตรแล้วสวดมนต์เฉพาะในเวลาเย็น แลเป็นกรณียะเฉพาะพระ ส่วนเณรไม่มีการทำวัตรไม่มีการสวดมนต์ ไม่มีการอธิษฐานจำพรรษา ไม่มีการเข้าร่วมหมู่กับพระทำวิสาขบูชาแลมาฆบูชา เณรในยุคนั้นเป็นผู้ที่น่าสงสารนักหนา พระเถระในยุคนั้นก็ทรงคุณวุฒิเป็นอย่างดี ไฉนไม่เฉลียวจิตคิดถึงภาวะแห่งเณรบ้าง การขบฉันก็ปล่อยให้คลุกคลีด้วยศิษย์วัดซึ่งเป็นคฤหัสถ์ การใช้การงานก็ใช้เสมอด้วยเด็กศิษย์ทั้งปวง เรื่องที่อยู่ก็ปล่อยให้แล้วแต่เธอจะหาได้ ท่านช่างลืมนึกเสียจริงๆ ส่วนสถานที่ทำวัตรสวดมนต์ใช้หอสวดมนต์ ถึงวันเพ็ญหรือวันสิ้นเดือนก็ลงประชุมกันในพระอุโบสถฟังสวดปาฏิโมกข์

ยุคพระวิเชียรกวี การทำวัตรเพิ่มเป็น ๒ เวลา เช้าภิกษุสามเณรประชุมกันทำวัตรในพระอุโบสถ เวลาเย็นในชั้นต้นทำวัตรสวดมนต์คงใช้ทำแลสวดที่หอสวดมนต์ ต่อมาย้ายไปทำแลสวดที่พระอุโบสถ

ลัทธิฝ่ายนิกาย

สมัยเมื่อวัดยังเป็นวัดราษฎร์อยู่ก็ดี ยุคต้นได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวงก็ดี พระสงฆ์ไทยยังไม่มีการแบ่งแยก ภายหลังคณะธรรมยุติกนิกายจึงเกิดขึ้น ภิกษุสามเณรที่อยู่จำพรรษาในวัดหนังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงจากภาวะเดิมแต่อย่างไร จึงได้ชื่อว่าถือลัทธิมหานิกาย

เจ้าอาวาส

จำเดิมแต่สร้างวัดมาจนถึงวัดได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวง ได้

ได้มีเจ้าอาวาสครองวัดมาแล้วกี่องค์หาทราบไม่ มาได้เค้าเพียงยุคหัวต่อแห่งการสถาปนาเป็นพระอารามหลวงนี้เท่านั้น

๑. ***เจ้าอาวาสองค์แรกว่าเป็นพระราชาคณะมีราชทินนามว่าพระนิโรธรังสี*** ชื่อเดิมว่ากระไรเป็นบุตรใคร ชาติอะไร ภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่ไหน ไม่ทราบ เป็นเจ้าอาวาสครองวัดมาตั้งแต่วัดยังเป็นวัดราษฎร์ ว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญในฝ่ายวิปัสสนาธุระ ทำนองจักเป็นที่เคารพนับถือของราชินิกูลสายบ้านวัดหนังมาก่อน ครั้นวัดได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวงแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ

๒. ***พระโพธิวงศาจารย์ (ขาว)*** ว่าภูมิลำเนาเดิมอยู่จังหวัดพัทลุง เข้ามาศึกษาคันถธุระอยู่สำนักวัดหงส์ ภายหลังมาอยู่วัดราชโอรส เป็นพระราชาคณะเปรียญ ๖ ประโยค มีราชทินนามว่าพระญาณไตรโลก ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดให้มาครองวัดหนัง เลื่อนขึ้นเป็นพระโพธิวงศาจารย์

ยุคท่านพระนิโรธรังสีแลท่านพระโพธิวงศาจารย์ครองวัด เป็นเวลาวัดกำลังเจริญ การศึกษายังเป็นไปด้วยดี ปูชนียสถานแลเสนาสนะแม้จักชำรุดบ้างก็คงไม่มาก เพราะเป็นของทำใหม่ย่อมมีคุณภาพทนทานทั้งทางราชการก็ยังเอาใจใส่ปฏิสังขรณ์อยู่

๓. ***พระราชกวี (มุ้ย)*** เป็นบุตรนายจันทร์ ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่ตำบลโคกขาม อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร อุปสมบท ณ วัดหนัง ศึกษาคันถธุระในสำนักวัดหงส์บ้าง ในสำนักพระโพธิวงศาจารย์บ้าง สอบไล่พระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระราชกวี แลเป็นเจ้าอาวาสวัดหนัง

ยุคท่านพระราชกวีนี้ วัดได้เสื่อมลงเป็นลำดับ ทั้งนี้เข้าใจว่า คงจะ

ไม่ใช่เป็นเพราะปฏิปทาของเจ้าอาวาสส่วนเดียว น่าจะเป็นโทษแห่งยุคมากกว่า ไม่ว่าวัดไหนๆ ดูโทรมๆ ลงตามกัน ทั้งปูชนียสถาน ทั้งเสนาสนะร้างมาหลายสิบปีก็หมดยางไม้ยางปูน เข้าทำนองที่ว่าซ่อม ข้างหน้าข้าง หลังพัง การบวชการเรียนเล่าก็มีระยะเจริญแลเสื่อมสลับกันถึงคราว เจริญก็เป็นไปอย่างพรั่งพรู อุปัชฌาย์อาจารย์รับบวชรับสอนไม่ไหวถึงคราว เสื่อมก็เงียบเชียบ ไม่ใคร่มีใครบวชเรียน มูลเหตุแห่งความเจริญแลความเสื่อมของวัด มีหลายแง่หลายสาย เกิดขึ้นแล้วก็รวมรุมประดากันเข้า ก่อความนิยมวัดหรือทำลายความนิยมวัด ซึ่งแต่ละแง่แต่ละสายมีพลานุภาพอิทธิพลเหลือหลาย ข้อที่จะพึงเห็นได้ว่ามิใช่เป็นความอ่อนแอของเจ้าอาวาสแต่ฝ่ายเดียว คือทั้งวัดหนัง วัดนางนองแลวัดราชโอรส ซึ่งวัดหนึ่งๆ เคยมีพระบวชอยู่จำพรรษามีปริมาณถึงเรือนร้อย ลดเหลือ เพียง ๒๐-๓๐ รูป หรือน้อยกว่านั้น นักศึกษาคันถธุระหมดตัว ทั้ง ๓ วัด นอกจากเจ้าอาวาสแล้วหาพระเปรียญสักรูปเดียวก็ไม่มี วัดในบึงในบางทำเนาเถิดแม้วัดใหญ่ๆ ภายในกำแพงพระนคร ก็โทรมๆ ลงประดุจกัน

๔. ***พระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง)*** เป็นบุตรนายจั่น นางจีด ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่ตำบลคุ้งเผาถ่าน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี อุปสมบทที่วัดหนัง พระราชกวี (มุ้ย) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระวิสุทธิโสภณ (โล้) วัดนางนอง กับพระปลัดยา วัดราชโอรสเป็นคู่กรรม-วาจาจารย์ เดิมเป็นพระปลัดฐานานุกรมในพระราชกวี มรณภาพ พ.ศ. ๒๔๔๘

ยุคพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง) เป็นเจ้าอาวาสความเสื่อมของวัดลงถึงที่สุดดังกล่าวแล้ว

๕. ***พระภาวนาโกศลเถร (เอี่ยม)*** ฉายา สุวณฺณสโร เป็นบุตรนาย

ทอง นางอู่ ต้นสกุลทองอู่ในบัดนี้ ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่คลองบางหว้า ตำบลคุ้งเผาถ่าน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เกิดวันศุกร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่ออายุ ๙ ปีมาอยู่วัดหนัง ศึกษาหนังสือไทยในสำนักพระอาจารย์รอด ซึ่งในครั้งนั้นว่าเป็นพระครูธรรมถิดาญาณ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส เมื่ออายุ ๑๑ ปี ไปอยู่ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระมหายิ้ม วัดบวรนิเวสน์ ต่อมาย้ายไปอยู่ในสำนักพระปิฎกโกศล (ฉิม) วัดราชบูรณะ บวชเป็นสามเณรศึกษาพระปริยัติธรรม ณ สำนักวัดหนัง เมื่ออายุ ๑๙ ปี เข้าแปลพระปริยัติธรรมในสนามหลวงครั้งหนึ่งแต่ไม่ได้ ลาสิกขากลับไปอยู่บ้าน อายุ ๒๒ ปี อุปสมบทในพัทธสีมาวัดราชโอรส พระสุธรรมเถร ซึ่งต่อมาเป็นพระสุธรรมเทพเถร (เกิด) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระธรรมเจดีย์ (จีน) กับพระอาจารย์รอด แต่ครั้งยังเป็นพระภาวนาโกศลเถร เป็นคู่กรรมวาจาจารย์ อุปสมบทแล้วไปอยู่วัดนางนอง เรียนวิปัสสนาธุระในสำนักพระภาวนาโกศลเถร (รอด) แลเรียนคันถธุระในสำนักพระธรรมเจดีย์ (จีน) แลพระสังวรวิมล (เหม็น) แห่งวัดราชโอรส ต่อมาได้เป็นพระใบฎีกาแลพระปลัดฐานานุกรมในพระภาวนาโกศลเถรโดยลำดับ ในรัชกาลที่ ๔ พระภาวนาโกศลเถร (รอด) ถูกทางการตำหนิโทษเรื่องไม่ถวายอดิเรกในเวลาเสด็จพระราชทานกฐินที่วัดนางนอง ต้องออกจากสมณศักดิ์ไปอยู่วัดโคนอน ท่านติดตามพระอาจารย์รอดไปอยู่วัดโคนอนด้วย ในเวลานั้นว่ามีพรรษาได้ ๑๖ พรรษา ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูศีลคุณธราจารย์ มาอยู่ครองวัดหนัง พ.ศ. ๒๔๔๒ เลื่อนเป็นพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระมีราชทินนามว่า พระภาวนาโกศลเถร

ท่านดำรงอยู่ในสมณคุณเป็นอย่างดีรูปหนึ่ง มีความมักน้อยใน

ปัจจัยลาภ ได้มาก็บริจาคเป็นค่าซ่อมสร้างปูชนียสถานเสนาสนะแลสิ่งอุปกรณ์ในพระอารามบ้าง สละให้เป็นเครื่องอุปโภคแก่พระเณรบ้าง สละเป็นเครื่องบูชาธรรมถวายพระที่นิมนต์มาเทศน์บ้าง ในกุฏิที่อยู่ของท่านมองหาวัตถุมีค่าเป็นชิ้นเป็นอันไม่ใคร่พบ วาจาที่ออกจากปากของท่านเป็นโอวาทานุสาสนี มีสารประโยชน์แก่ผู้สดับ เป็นอุปัชฌาย์บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรมานาน แม้เมื่อทางการคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายให้จำกัดเขตอุปัชฌาย์ดี เวลาที่ท่านชราทุพลภาพแล้วก็ดี กุลบุตรผู้เลื่อมใสในท่าน แม้อยู่ในที่ไกลก็อุตส่าห์มาบรรพชาอุปสมบท ณ วัดหนัง ปีหนึ่งๆ มีปริมาณมาก อาศัยคุณสมบัติมีอาทิฉะนี้ท่านจึงเป็นที่เคารพนับถือของคฤหัสถ์แลบรรชิตเป็นอันมาก เป็นเจ้าอาวาสครองวัดหนัง ๒๗ ปีเศษ จนมีอายุ ๙๔ ปี มรณภาพด้วยชราพาธโดยอาการสงบ ณ วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนหก ปีขาล เมื่อมรณภาพแล้วไวยาวัจกรบอกว่ามีสมบัติที่เป็นตัวเงินเหลืออยู่ ๔๐ บาทเศษ ทำไมถึงมีเหลือได้ถึงจำนวนเท่านั้น ข้อนี้ตอบได้ไม่ยาก เพราะพระวิเชียรกวีจักย้ายจากวัดพระเชตุพนมาอยู่วัดหนังวันที่ ๒๙ เมษายน คือหลังจากวันท่านมรณภาพเพียง ๓ วัน ที่ให้มีเหลือไว้ก็คงเพื่อจะเอาไว้ให้ใช้จ่ายภายในการย้ายนั่นเอง

มีเรื่องน่ารู้ในอวสานกาลของท่านเรื่องหนึ่ง คือในวันพระราชทานเพลิงศพ เมื่อไฟเผาผลาญสรีระยังมิทันจะสงบเปลว ศิษย์แลผู้เคารพนับถือทั้งหลายในท่าน ได้ชิงกันเก็บอัฏฐิไปคนละเล็กละน้อยจนหมดสิ้น

ยุคท่านพระภาวนาโกศลเถรครองวัดนี้ นับว่าวัดหนังได้ฟื้นจากความชำรุดทรุดโทรม คืนเข้าสู่สภาวะปรกติใกล้เข้าไปกับยุคแรกสถาปนามาก ในคราวเข้าพรรษาก็มีพระอยู่จำปริมาณข้างน้อยไม่ต่ำกว่า ๓๐ รูป

บางปีมีมากกว่า ๕๐ รูป

๖. ***พระวิเชียรกวี (ฉัตร)*** ฉายา อินฺทสุวณฺโณ เป็นบุตรนายแก้ว นางเคลือบ รอดประพัทธ์ ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่บางประทุน ตำบลบางประทุน อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เกิดวันอาทิตย์ ที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อเป็นเด็กศึกษาหนังสือไทยกับบิดาจนอ่านออกเขียนได้ เมื่ออายุ ๑๔ ปี ไปอยู่วัดดาวคะนองในสำนักพระครูธีรานันทมุนี (ภู) แต่ในครั้งนั้นยังเป็นพระอันดับอยู่วัดดาวคะนอง ต่อมากระทรวงศึกษาธิการตั้งโรงเรียนประถมศึกษาขึ้นที่วัดดาวคะนอง จึงขออนุญาต ต่อครูใหญ่เข้าศึกษาวิชาภาษาไทยเฉพาะเวลาเที่ยงวันล่วงแล้วไป เพราะเวลาเช้าติดการเรียนมูลกัจจายน์ พ.ศ. ๒๔๔๕ สอบไล่ได้ประโยคหนึ่งประถมศึกษา ครั้นแล้วลาออกจากวัดกลับไปอยู่บ้าน ช่วยบิดามารดาประกอบอาชีพทำสวนสืบมา

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้อุปสมบท ณ พัทธสีมาวัดราชโอรส ท่านพระภาวนาโกศลเถร (เอี่ยม) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูธีรานันทมุนี (ภู) แห่งวัดดาวคะนองแต่ครั้งยังเป็นพระอธิการ กับพระพิมลธรรม (นาค) แห่งวัดอรุณราชวราราม แต่ครั้งยังเป็นพระศรีสมโพธิ อยู่วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นคู่กรรมวาจาจารย์ บวชแล้วพักอยู่ ณ วัดราชโอรสชั่วคราว วันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ไปอยู่วัดพระเชตุพน ในสำนักพระวิเชียรกวี (เชย) แต่ครั้งยังเป็นเปรียญยุคพระธรรมเจดีย์ (แก้ว) เป็นเจ้าอาวาส ภาษาบาลีนั้นเมื่อยังเป็นเด็กเคยศึกษา กับบิดาบ้าง ครั้นบวชแล้วได้ศึกษากับพระวิเชียรกวี (เชย) แต่ท่านยัง เป็นเปรียญบ้าง พระราชโมลี (บัว) บ้าง พระวิสุทธิโสภณ (โพ) แห่งวัดมหรรณพาราม แต่ครั้งยังอยู่วัดพระเชตุพนบ้าง นายแปลก สิริเดชธรรม แต่ครั้งยัง

อุปสมบทเป็นภิกษุอยู่ ณ วัดพระเชตุพนบ้าง แต่ที่ได้ศึกษาเป็นพื้นแลนานนั้นคือ ในสำนักสมเด็จพระวันรัต (เขมจารี) แห่งวัดมหาธาตุ พ.ศ. ๒๔๕๓ สอบไล่ได้บาลีประโยค ๓ พ.ศ. ๒๔๕๕ สอบไล่ได้บาลีประโยค ๔ พ.ศ. ๒๔๕๗ สอบไล่ได้บาลีประโยค ๕

ในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณ-ศักดิ์เป็นพระวิเชียรกวี ในรัชกาลที่ ๗ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ทรงพระกรุณาโปรดให้มาอยู่ ณ วัดหนัง

ยุคพระวิเชียรกวีครองวัด ความเป็นไปของวัดเป็นดังนี้

ยุคแรกมาอยู่ปูชนียสถานเสนาสนะแลสิ่งอุปกรณ์ของวัด ท่านพระภาวนาโกศลเถรปฏิสังขรณ์ก่อสร้างขึ้นไว้สำเร็จบริบูรณ์ดีแล้ว คอยแต่ระวังรักษาอะไรชำรุดลงเพียงเล็กน้อยก็รีบซ่อมรีบทำเสียให้กลับคืนดีดังเก่า การเล่าเรียนศึกษาบาลีแลธรรมวินัยก็เปิดการสอนขึ้น พยายามสอนด้วยตน จนมีเปรียญเกิดขึ้นในวัดหนังมากรูปด้วยกัน พระเณรนักธรรมก็มีทวีมากขึ้น ขนบประเพณีของวัดค่อยแก้ไขคราวละเล็กละน้อย ดำเนินขึ้นไปจนถึงขั้นเข้ารูปพอควรแก่ภูมิประเทศ โดยพระเณรในวัดแลพวกอุบาสกอุบาสิกาของวัดไม่ได้รู้สึกกระทบกระเทือนแต่อย่างไร การก็เป็นที่เรียบร้อยมา

ต่อมากุลบุตรคลายนิยมในการเรียนบาลีลง โดยเป็นห่วงอาชีพข้างหน้า เกรงจะอยู่เป็นพระไปไม่ตลอดถึงไหน ทั้งรัฐบาลก็ไม่เปิดโอกาสให้นักศึกษาบาลีขั้นต่ำได้มีหวังในราชการดังแต่ก่อน จึงพากันเปลี่ยนใจ นักเรียนขั้นต้นไม่มีหนุนขั้นกลางขั้นสูง เมื่อนักเรียนขั้นกลางขั้นสูงหมดตัวลง ก็เป็นอันค่อยหมดไปๆ ประกอบกับทางจังหวัดต่างๆ เปิดการสอนการสอบบาลีขึ้น นักศึกษาต่างจังหวัดไม่มีเข้ามาหนุนเหมือนแต่ก่อน

การศึกษาแลการสอนแผนกบาลีของวัดหนังบัดนี้เป็นอันระงับไว้ที่ นับว่าการศึกษาบาลีของวัดเสื่อมแต่นี้ไป

ส่วนปูชนียสถานเสนาสนะแลสิ่งอุปกรณ์ของวัด ซึ่งท่านพระภาวนาโกศลเถรปฏิสังขรณ์ไว้ก็ล่วงกาลผ่านปีมาถึง ๔๐ ปีแล้ว นับว่าใกล้ต่อการชำรุดเข้ามามาก ยุคของท่านทำการปฏิสังขรณ์ได้สำเร็จเพราะอาศัยทุนของหลวงแลของราษฎร์ประกอบกัน บัดนี้ทางราชการก็ตัดวัดหนังออกจากจำนวนวัดในพระบรมราชูปถัมภ์แล้ว เรื่องทุนหลวงเป็นอันหมดหวังแล้ว ส่วนชาวบ้านนั้นบริจาคช่วยวัดมานานปี ดูท่วงทีชักจะจืดจางลง ทั้งความคับแค้นฝืดเคืองก็ค่อยรัดพวกเข้ามาทุกที วัดจักปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงสิ่งชำรุดให้สำเร็จได้แต่ละครั้ง การบอกบุญทำได้ค่อนข้างยากมาก อดิเรกลาภอันเคยเกิดแก่พระก็ค่อยหมดไป หาทุนทำวัดมิใคร่ได้ นี้เป็นเงาฉายให้เห็นถึงความชำรุดทรุดโทรมลงของวัด อันจะพึงมีในระยะกาลข้างหน้า ยังมีหวังอีกอย่างหนึ่งคือ ถ้าความเจริญได้ขยายตัวไปถึงถิ่นนั้นทันเวลาที่วัดยังไม่ถึงอวสานกาล ที่ธรณีสงฆ์เท่าที่วัด มีอยู่ทำประโยชน์ให้พอแก่กาลเลี้ยงวัดได้ วัดก็อาจมีชีวิตได้ต่อไป แต่ เกรงว่างาจะไหม้เสียก่อนเวลาที่ถั่วจะสุก

๗. พระครูภาวนาภิรัติ (ผล) เป็นบุตรนายแก้ว นางยิ้ม แก้ว-เพ็ชร์ ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่ตำบลโคกขาม อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร เกิดวันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ อายุ ๑๒ ปี มาอยู่วัดหนังศึกษาหนังสือไทยในสำนักพระครูสังวรยุตตินทรีย์ (คำ) เรียนภาษาบาลีกับ นายมิ่ง รักส์ชินวงศ์ อาจารย์สอนภาษาบาลีแห่งวัดหนัง พ.ศ. ๒๔๕๓ เลิกการศึกษากลับไปอยู่บ้าน พ.ศ. ๒๔๕๕ เข้ารับราชการเป็นทหารเรือ พ.ศ. ๒๔๕๘ อุปสมบทที่วัดหนัง ท่านพระภาวนาโกศลเถรแห่งวัดหนัง

เป็นอุปัชฌาย์ พระอธิการนิ่มแห่งวัดโคกขาม พระปลัดแจ้งแห่งวัดหนัง เป็นคู่กรรมวาจาจารย์ พระอุปัชฌายให้นามฉายาว่า คงฺคสุโส เรียนวิปัสสนาธุระในสำนักท่านพระภาวนาโกศลเถร พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นพระใบฎีกา ฐานานุกรมในท่านพระภาวนาโกศลเถร พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นพระสมุห์ ฐานานุกรม ในท่านพระภาวนาโกศลเถร พ.ศ. ๒๔๗๐ เป็นพระปลัดฐานานุกรมในพระวิเชียรกวี พ.ศ. ๒๔๗๘ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูภาวนาภิรัติ พระครูฝ่ายวิปัสสนาธุระ พ.ศ. ๒๔๙๔ รับพระราชทาน เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระครูผู้ช่วยเจ้าอาวาสชั้นเอก พ.ศ. ๒๕๐๐ ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่พระสุนทรศีลสมาจาร พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นพระอุปัชฌายะ ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหนังเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ ถึงมรณภาพเมื่อวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๑ รับหน้าที่ปกครองวัดต่อจากพระวิเชียรกวี พระสุนทรศีลสมาจารย์ผู้นี้ ได้เอาใจใส่ในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามให้เจริญรุ่งเรืองด้วย เสนาสนะมาจนถึงทุกวันนี้ และอบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรในฝ่ายวิปัสสนาธุระสืบมา

๘. ***พระวิเชียรกวี (สุกรี)*** ฉายา สุตาคโม เป็นบุตรนายพรม นางมะลิ จุไรทอง ชาติไทย ภูมิลำเนาเดิมอยู่บ้านเลขที่ ๑๐ หมู่ที่ ๗ ตำบลบางแค อำเภอภาษีเจริญ จังหวัดธนบุรี เกิดวันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ เดือนยี่ ปีเถาะ วันที่ ๑๓ มกราคม ๒๔๗๐ เมื่ออายุ ๑๐ ปี เข้าเรียนหนังสือไทยชั้นประถม ในโรงเรียนประชาบาลวัดม่วง ตำบลหลักสอง กิ่งอำเภอหนองแขม จังหวัดธนบุรี เรียนจบชั้นประถมปีที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ แล้วศึกษาภาษาบาลีกับหนังสือขอมอยู่กับพระอาจารย์สุวรรณ อมตธมฺโม ต่อจากนั้นได้บรรพชาเป็นสามเณรเมื่อวันที่ ๕ เมษายน ๒๔๘๖ ณ วัดม่วง

ตำบลหลักสอง กิ่งอำเภอหนองแขม โดยมีพระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺสุวณฺโณ) วัดหนัง อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ อยู่สำนักวัดม่วง ๑ พรรษา พระอุปัชฌาย์ขอให้มาอยู่วัดหนัง ได้ศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรมและบาลีเป็นเปรียญธรรม ๔ ประโยค

อุปสมบทเป็นพระภิกษุเมื่อวันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ณ พัทธสีมาวัดหนัง อำเภอบางขุนเทียน จังหวัดธนบุรี โดยมีพระวิเชียรกวี (ฉัตร) วัดหนัง เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูสุนทรศีลสมาจารย์ (ผล คุตฺตจิตฺโต) วัดหนัง สมัยยังเป็นพระครูภาวนาภิรัต เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระบริหารบรมธาตุ (ประเสริฐ ธมฺมธีโร) วัดนางชี อำเภอภาษีเจริญธนบุรี สมัยยังเป็นพระมหาประเสริฐ ป.ธ. ๖ อยู่ที่วัดหนัง

ได้รับพระบัญชาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหนัง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระวิเชียรกวี เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๘ ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งเจ้าอาวาสมาจนถึงพิมพ์ประวัตินี้ ในปี พ.ศ. ๒๕๓๓ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชรัตนโมลี และเป็นพระเทพวรมุนี ในปีพ.ศ. ๒๕๓๙

พระวิเชียรกวี (สุกรี) นับแต่ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหนัง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นต้นมาจนถึงพิมพ์ประวัตินี้ ได้ดำเนินการปรับปรุงก่อสร้างปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถาวรวัตถุดังนี้

ปี พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นประธานดำเนินการควบคุมการก่อสร้าง และบูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม

ปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ๑. สร้างสุสานบรรจุศพชนิดเป็นซอง ลักษณะก่ออิฐถือปูน ราคา ๑๕,๐๐๐ บาท

๒. สร้างเขื่อนริมคลองหน้าวัดหนังราชวรวิหาร

ลักษณะคอนกรีตเสริมเหล็ก ยาว ๘๙ วา ราคา ๑๑๐,๖๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ๑. สร้างระเบียงกุฏิแถว ๕ ห้อง ลักษณะทำด้วยไม้ หลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ กว้าง ๓ เมตร ยาว ๒๐ วา ราคา ๑๒,๐๐๐ บาท

๒. จัดงานพุทธาภิเษก หล่อรูปเหมือนอดีตเจ้าอาวาส หล่อระฆัง เพื่อรวบรวมทุนทรัพย์บูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม และสร้างโรงเรียนปริยัติธรรม ได้เงินในการจัดงานครั้งนี้จำนวน ๙๕๐,๐๐๐ บาท

๓. หล่อรูปเหมือนอดีตเจ้าอาวาส ๓ องค์ หล่อระฆัง ๑ ลูก ราคา ๓๐,๐๐๐ บาท

๔. ปฏิสังขรณ์ ทาสี ต่อเติมกุฏิเจ้าอาวาส ลักษณะกุฏิไม้ ๒ ชั้น กว้าง ๘ เมตร ยาว ๑๐ เมตร
ราคา ๒๖,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๑๖ ๑. สร้างกุฏิสงฆ์ ลักษณะทรงเรือนไทย ๒ ชั้น ชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ชั้นบนเป็นฝาไม้ หลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ กว้าง ๖ เมตร ยาว ๘ เมตร ราคา ๔๕,๘๗๙ บาท

๒. สร้างกุฏิสงฆ์ ลักษณะทรงไทยโดยมีผู้ถวายเรือนมาดัดแปลง เพิ่มเติม สร้างเป็น ๒ ชั้น ชั้นล่างก่ออิฐถือปูน ชั้นบนเป็นฝาไม้สัก กว้าง ๖ เมตร ยาว ๘ เมตร ราคา ๓๘,๙๐๐ บาท

๓. สร้างสุสานเก็บศพ ลักษณะเป็นซองซ้อนกัน ๒ ชั้น

ก่ออิฐถือปูน พร้อมด้วยสร้างกำแพงก่ออิฐถือปูน ประตูเหล็ก พื้นคอนกรีต ติดตั้งไฟฟ้าบริเวณสุสาน รวมราคา ๔๒,๔๐๐ บาท

๔. ย้ายห้องสมุดประชาชน *"ผ มนธาตุผลิน"* เขตบางขุนเทียน ซึ่งตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาส ให้ไปตั้งอยู่นอกเขตสังฆาวาส โดยปรับปรุง ให้มีสภาพดี ยิ่งขึ้น ลักษณะก่ออิฐถือปูน ฝาเครื่องบนเป็นไม้ ชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ กว้าง ๘.๑๕ เมตร ยาว ๑๒ เมตร ราคา ๒๖,๐๐๐ บาท

๕. สร้างห้องน้ำ ห้องส้วม ลักษณะก่ออิฐถือปูน ภายในปูด้วยกระเบื้องเคลือบ กว้าง ๒.๑๐ เมตร ยาว ๓.๑๕ เมตร ราคา ๑๓,๐๐๐ บาท

๖. สร้างถนน ลักษณะคอนกรีต กว้าง ๓ เมตร ยาว ๒๐ เมตร ราคา ๓,๒๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ๑. สร้างรั้วบริเวณกุฎิ ลักษณะคานคอนกรีตก่ออิฐซีเมนต์บล๊อก ยาว ๒๐ เมตร พร้อมด้วยติดตั้งประตูเหล็ก ราคา ๔,๕๐๐ บาท

๒. ปูหินอ่อนผนังพระอุโบสถด้านในโดยรอบ กว้าง ๑๓.๑๕ เมตร ยาว ๒๐.๔๐ เมตร ราคา ๒๕,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ๑. เทพื้นคอนกรีต ก่อซีเมนต์บล๊อกบริเวณหลังกุฎิเจ้าอาวาส กว้าง ๒.๕๐ เมตร ยาว ๑๕ เมตร ราคา ๒,๕๐๐ บาท

๒. สร้างศาลาบำเพ็ญกุศลทรงไทย ๑ หลัง ลักษณะก่ออิฐถือปูน ชั้นเดียว หลังคามุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์ลูกฟูก กว้าง ๖ เมตร ยาว ๑๕ เมตร พร้อมเครื่องอุปกรณ์สำหรับบำเพ็ญกุศล ราคา ๒๒๙,๑๐๐ บาท

๓. สร้างถนนทางเดินเท้าภายในวัด ๓ สาย กว้าง ๒ เมตร ใช้หินของเก่าปูพื้นแลเทคอนกรีต
ราคา ๑๒,๐๐๐ บาท

๔. เทพื้นคอนกรีตเชื่อมเขื่อนหน้าวัดตลอดแนวศาลาบำเพ็ญกุศล และศาลารายทำรางระบายน้ำคอนกรีต
ราคา ๑๕,๐๙๐ บาท

๕. ปฏิสังขรณ์กำแพงพระอุโบสถ ลักษณะก่ออิฐถือปูน สูง ๒.๕๐ เมตร ยาว ๘๗ เมตร ราคา ๒๑,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ดำเนินการสร้างศาลาบำเพ็ญกุศลลักษณะทรงไทย ชั้นเดียว มีช่อฟ้า ใบระกา พื้นหินขัด หลังคามุงกระเบื้องลอนเล็ก โดยทุนคณะกรรมการจัดทอดผ้าป่าสามัคคีและผู้ร่วมบริจาค สิ้นค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๔๔๖,๒๒๙ บาท ศาลาเมรุ

ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ ดำเนินการสร้างกุฏิทรงไทย หลังคามุงกระเบื้องซีเมนต์ลอนเล็ก พื้นเทคอนกรีตเสริมเหล็ก ๑ หลัง ชนิด ๒ ชั้น โดย นายเสงี่ยม ฟักเทศ สิ้นค่าก่อสร้างทั้งสิ้น
๑๕๗,๖๕๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ดำเนินการสร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคา มุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีต

เสริมเหล็ก ๑ หลัง โดย นายช่วง นางสวัสดิ์ นามศรี สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๓๒๑,๙๖๒ บาท

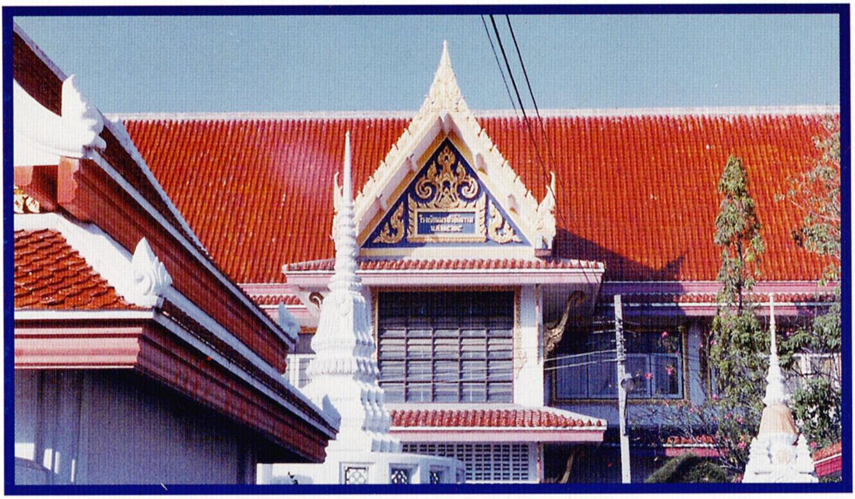
"กุฏิช่วงสวัสดิ์ นามศรี"

ปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ดำเนินการสร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๕ ห้อง ย้ายกุฏิ พระครูคำ ช้างมงคล และปั่นหยา อาจารย์ชม ฟักเทศ ไปปรับปรุงไว้หลังวัดทิศตะวันตก ระหว่างหลังพระอุโบสถและวิหารโดย นายเงิน นางเจือ จิระศิริวัฒน์ ถวายบ้าน ๑ หลัง พร้อมด้วยเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท ใช้งบประมาณเงินทุนวัดและผู้ร่วมบริจาค สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๒๔๑,๓๘๔ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๓ ดำเนินการสร้างศาลารายภายในกำแพงแก้วพระวิหารทรงไทย เสาคอนกรีตหลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด แทนศาลารายหลังเก่า โดย นายช่วง นางสวัสดิ์ นามศรี ร่วมกับสกุล เปลี่ยนราษี และผู้ร่วมบริจาค สิ้นค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๑๖๕,๗๘๙ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ดำเนินการสร้างศาลาประดิษฐานรูปหล่อเหมือนอดีตเจ้าอาวาส ทรงไทย มีช่อฟ้า ใบระกา คันทวย บัวหัวเสา หลังคามุงกระเบื้องเคลือบ กาบเทพพนม ชั้นเดียว พื้นปูหินอ่อน โดยทุนจัดงานทอดผ้าป่าสามัคคี กตัญญูกตเวทิตาธรรม และผู้ร่วมบริจาค สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๖๔๓,๙๖๘ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ดำเนินการสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรม ชนิดทรงไทย ๒ ชั้น ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบกาบ



โรงเรียนพระปริยัติธรรม
สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕



กุฏิทรงไทย ๒ ชั้น

เทพพนม พื้นชั้นบนเป็นไม้แดง พื้นชั้นล่างหินขัด โดยการบริจาคของ นายแสวง นางสนิท ลัดพลี บริจาค ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาทเศษ และบุตรธิดา ญาติสนิทมิตรสหาย พร้อมด้วยท่านผู้มีศรัทธาบริจาคร่วม สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๒,๕๙๐,๙๗๙ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์หอระฆัง ก่ออิฐถือปูน ฉาบปูนตำ ทรงจีน โดยการบริจาคของ นายแสวง นางสนิท ลัดพลี สิ้นเงินค่าบูรณะปฏิสังขรณ์ทั้งสิ้น ๔๕,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๖ ดำเนินการเทพื้นคอนกรีต ภายในกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ ให้พ้นระดับน้ำท่วม โดยการบริจาคทุนทรัพย์พระกฐินขอพระราชทาน นายประยูร นางทรัพย์สีทองดี จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท และผู้ร่วมบริจาคสมทบ สิ้นเงินค่าเทพื้นคอนกรีตทั้งสิ้น ๑๒๕,๘๔๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๗ ดำเนินการปรับสนามถมทรายหลังโรงเรียนวัดหนัง เพื่อเป็นบริเวณให้เด็กนักเรียนได้อาศัยเป็นสนามเวลาพักเรียน โดยการบริจาคของพัฒนาชุมชน และผู้ร่วมบริจาค สิ้นค่าปรับปรุงสนามทั้งสิ้น ๒๕,๗๕๘ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ดำเนินการเทพื้นคอนกรีตเสริมเหล็กนอกกำแพงหน้าพระอุโบสถ ให้พ้นระดับน้ำท่วม โดย คุณนายชุมพร ศานติธรรม เป็นประธานจัดทอดผ้าป่าสามัคคี เงินบำรุงพระอาราม และประชาชนร่วมบริจาค สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๒๕๓,๖๙๘ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์ชุกชี ปิดทองพระประธาน

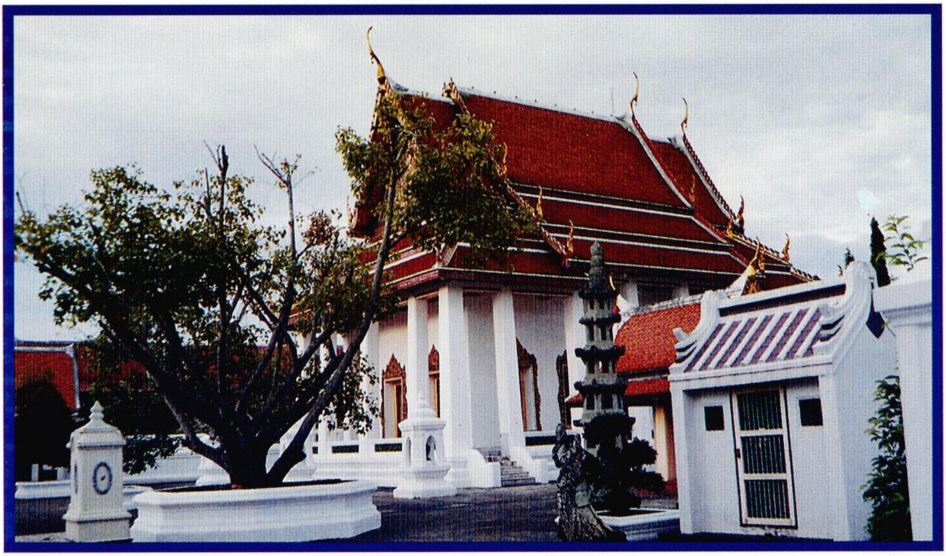
พระปัญจวัคคีย์ พระอุโบสถ โดยการบริจาคของ คุณนายถนอมสิน รามนัฏ จำนวนเงิน ๕๐๐,๐๐๐ บาท และผู้ร่วมบริจาค สิ้นเงินค่าบูรณะปฏิสังขรณ์ทั้งสิ้น ๕๒๐,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ดำเนินการเทพื้นคอนกรีตภายในกำแพงแก้วรอบพระวิหารพระเจ้าห้าพระองค์ โดยการบริจาคทุนทรัพย์ของคุณนายถนอมสิน รามนัฏ ๕๐,๐๐๐ บาท เงินเทศน์มหาชาติ ปี ๒๕๒๙ และทุนผู้ร่วมบริจาค สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๑๒๓,๗๕๔ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ดำเนินการปูหินอ่อนรอบระเบียงพระอุโบสถรอบนอกและผนังรอบนอก (หินอ่อนมีเจ้าภาพถวาย) สิ้นค่าแรงงานทั้งสิ้น ๒๗,๔๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๐ ดำเนินการริเริ่มนำบริจาคทุนทรัพย์ก่อตั้งทุนนิธิ ครบรอบ ๖๐ ปี แห่งการจัดงานวันอดีตเจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร วัตถุประสงค์ไว้เป็นทุนการบำรุงพระอาราม ฯลฯ ปัจจุบันได้ทุนไว้ ๕๐๐,๐๐๐ บาท และยังเปิดบัญชีให้ร่วมบริจาคตั้งทุนตลอดไป

ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ ดำเนินการสร้างศาลาการเปรียญ มีช่อฟ้า ใบระกา หลังคามุงกระเบื้องเกล็ด อนุรักษ์ลวดลายทรงของเดิม ชนิด ๒ ชั้น โดยใช้งบประมาณของวัด ๗๐๐,๐๐๐ บาท ของกรมศิลปากร ๔๐๐,๐๐๐ บาท และจะต้องใช้งบประมาณของทานบริจาคอีกจำนวนมาก งบประมาณจนแล้วเสร็จ สิ้นค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๓,๙๕๐,๐๐๐ บาท



พระอุโบสถ
บูรณะเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๕๓๐

ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ ดำเนินการสร้างกำแพงเขตสังฆาวาส ลักษณะเสาคอนกรีตก่ออิฐฉาบปูนผิวหินล้าง โดย คุณนายชุมพร ศานติธรรม กับคณะร่วมจัดผ้าป่าสามัคคี ๒ ครั้ง ได้เงิน ๔๐๐,๐๐๐ บาทเศษ และผู้ร่วมบริจาคสร้าง สิ้นเงินค่าก่อสร้างทั้งสิ้น ๘๘๕,๖๗๕ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๓๐ ดำเนินการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ หมดทั้งหลัง คาดว่าต้องใช้งบประมาณในการนี้ ๔,๐๐๐,๐๐๐ บาทเศษ โดย นายแสวง นางสนิท ลัดพลี ได้บริจาคไว้แล้วเป็นเงิน ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท

ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙ เมตร จำนวน ๒ หลัง หลังละ ๕๔๐,๐๐๐ บาท (ห้าแสนสี่หมื่นบาทถ้วน) รวม ๒ หลัง เป็นเงิน ๑,๐๘๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งล้านแปดหมื่นบาทถ้วน) นายดรุณ นางประนอม ศุภาหาร เป็นผู้บริจาคเงินสร้าง

ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙.๙๐ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๕๘๐,๐๐๐ บาท (ห้าแสนแปดหมื่นบาทถ้วน) นางปิ่น สิรยาคม พร้อมด้วยบุตรธิดาและหลาน บริจาคเงินสร้าง

ปี พ.ศ. ๒๕๓๔ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙.๑๐ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๘๒๕,๙๐๐ บาท (แปดแสนสองหมื่นห้าพันเก้าร้อยบาทถ้วน) นายแก้ว นางสวงษ์ ทองบ้านไทร บริจาคเงินสร้าง

ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙.๑๐ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๘๒๘,๓๑๐ บาท (แปดแสนสองหมื่นแปดพันสามร้อยสิบบาทถ้วน) นายแก้ว นางสวงษ์ ทองบ้านไทร บริจาคเงินสร้าง

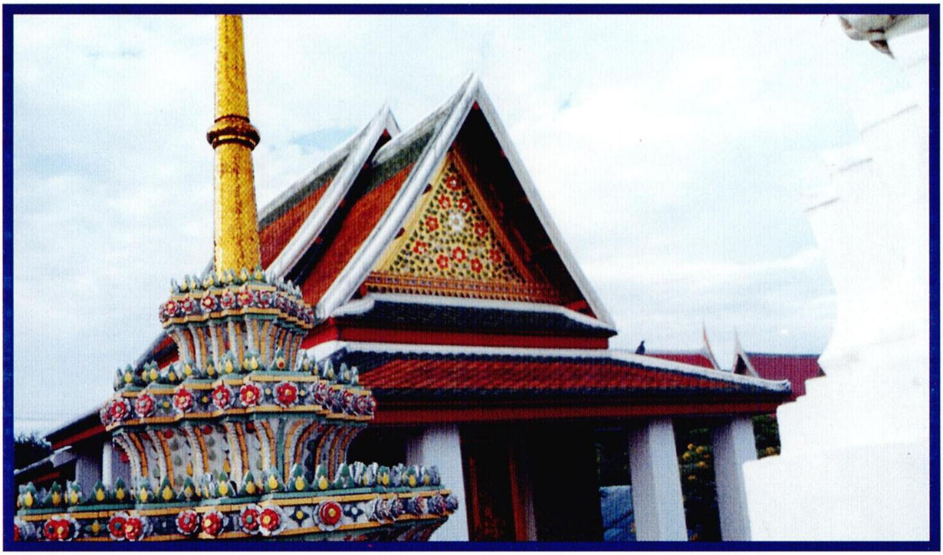
ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๗.๒๐ เมตร ยาว ๑๒ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๗๗๕,๔๘๐ บาท (เจ็ดแสนเจ็ดหมื่นห้าพัน สี่ร้อยแปดสิบบาทถ้วน) พระราชรัตนโมลี (สุกรี)

พ.ท.สุรงค์ คุณอนงค์ เปลี่ยนราชี เป็นผู้บริจาคเงินสร้าง

ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙.๑๐ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๔๗๕,๐๐๐ บาท (สี่แสนเจ็ดหมื่นห้าพัน บาทถ้วน) บริจาคโดย นายภักตร์ พัฒนลาภ



พระวิหารพระเจ้าห้าพระองค์
บูรณะในปี พ.ศ. ๒๕๓๖



หอพระไตรปิฎก

บูรณะ ปีพ.ศ. ๒๕๓๗

ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ สร้างกุฏิทรงไทย ครึ่งตึกครึ่งไม้ ชนิด ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ด พื้นล่างเทคอนกรีตเสริมเหล็กหินขัด กว้าง ๖.๑๐ เมตร ยาว ๙.๑๐ เมตร สิ้นค่าก่อสร้างเป็นเงิน ๙๔๘,๙๓๖ บาท (เก้าแสนสี่หมื่นแปดพันเก้าร้อยสามสิบหกบาทถ้วน) คุณชุ่ม เกิดเปี่ยม บริจาคเงินสร้าง

ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ บูรณะพระวิหารพระเจ้าห้าพระองค์ ช่อฟ้า หน้าบันประดับกระจก ด้านกว้างแห่งพระอุโบสถ ๑๓.๑๕ เมตร ยาว ๒๐.๔๐ เมตร สูง ๑๖ เมตรเศษ สิ้นเงินบูรณะเป็นเงิน ๔,๒๐๐,๐๐๐ บาท (สี่ล้านสองแสนบาทถ้วน) บริจาคโดยผู้มีจิต กุศลหลายราย

ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ บูรณะพระปรางค์องค์หนึ่ง สูง ๒๒.๓๐ เมตร ฐานวัดผ่าศูนย์กลาง ๖๐ เซนต์ ชั้นประทักษิณ ๓ ชั้น เป็นรูป ๘ เหลี่ยม พนักลูกกรงกรุกระเบื้องปรุถือปูนเกลี้ยง ด้านในมีทางขึ้นลงเฉพาะด้านหน้า สิ้นเงินบูรณะ ๒,๐๔๙,๐๐๐ บาท (สองล้านสี่หมื่นเก้าพันบาทถ้วน) ใช้จ่ายจากเงินงบประมาณ

ปี พ.ศ. ๒๕๓๗ บูรณะศาลาพระพุทธบาททางเข้ากำแพงแก้วพระอุโบสถ กว้าง ๘.๐๐ เมตร ยาว ๑๖.๙๐ เมตร หลังคามุงกระเบื้องเคลือบเกล็ดสีเขียวเหลืองแดง ลดมุขหน้าบันปั้นปูนภาพดอกไม้ใบไม้ สิ้นเงิน ๑,๔๐๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งล้านสี่แสนบาทถ้วน) บริจาคโดยผู้มีจิตกุศล เป็นอนุสรณ์ พระสุนทรศีลสมาจาร (หลวงพ่อผล)

ปี พ.ศ. ๒๕๓๗ บูรณะหอพระไตรปิฎก ผนังเชิงชาลสูงจากพื้นดิน ๑ เมตร ๕๗ เซนต์ พนักกรุกระเบื้องปรุเหนือผนังเชิงชาล สูง ๗๐ เซนต์ ยาว ๑๓ เมตร ๗๑ เซนต์ กว้าง ๘ เมตร ๓๒ เซนต์ เฉลียงยาว ๑๑ เมตร ๑๙ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๖๐ เซนต์ ตัวหอไตร ๔ ห้อง ก่ออิฐถือปูนเฉลียงรอบหลังคามุขลดมุงกระเบื้องเคลือบ ประกอบช่อฟ้า ผนังด้านนอกลงพื้นดำเขียนลายแย่งตาข่ายด้วยสีรงทับประจำยาม บานประตูหน้าต่างภาพลายทอง สิ้นเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาท (สามล้านบาทถ้วน) ใช้จ่ายจากเงินงบประมาณ

ปี พ.ศ. ๒๕๓๘ บูรณะกุฏิพระสุนทรศีลสมาจาร (ผล คุตตจิตโต) อดีตเจ้าอาวาสวัดหนัง แบบทรงปั้นหยา ปรับเป็นสองชั้น ยาว ๑๐.๗๕ เมตร กว้าง ๘.๙๐ เมตร สิ้นเงิน ๑,๐๒๕,๖๘๐ บาท (หนึ่งล้านสองหมื่นห้าพันหกร้อยแปดสิบบาทถ้วน) บริจาคโดย นายแสวง จันกลิ่น

ปี พ.ศ. ๒๕๓๘ บูรณะกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถและพระวิหารทั้ง ๔ ทิศ ยาว ๘๐.๕๐ เมตร กว้าง ๕๑.๓๐ เมตร พร้อมด้วยศาลารายภายในกำแพงแก้ว ๕ หลัง เจดีย์มุมกำแพงแก้วทั้ง ๔ ทิศ เป็นเงิน ๓,๓๐๐,๐๐๐ บาท (สามล้านสามแสนบาทถ้วน)

ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ สร้างศาลารายท่าน้ำหน้าวัด ด้านทิศเหนือ ตระกูลทองพูนกิจ อุทิศให้นายพูน นางไปล่ ทองพูนกิจ เป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท (สามแสนบาทถ้วน)

ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ สร้างศาลารายท่าน้ำหน้าวัดด้านทิศใต้ นางทองอยู่ ขาวสวัสดิ์ เป็นผู้บริจาคเงินสร้าง เป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท (สามแสนบาทถ้วน)

ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ สร้างศาลาฉนวนท่าน้ำหน้าวัด (หลังกลาง) ศาลาหลังนี้ ยุคพระเดชพระคุณพระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺทสุวณฺโณ) ครองวัด ชำรุดอีก นางสนิท ลัดพลี บุตรีนายคำ นางปัด ช้างมงคล ให้ทุนปฏิสังขรณ์ในยุคนั้น ๓๔๐ บาท (สามร้อยสี่สิบบาทถ้วน) ยาว ๗ เมตร ๗๗ เซนต์ กว้าง ๕ เมตร ๔๖ เซนต์ ปฏิสังขรณ์ใหม่ยุคปัจจุบัน รื้อสร้างใหม่หมดทั้งหลัง คงความยาว กว้างไว้ตามเดิม โดยใช้ทุนทรัพย์ของ นางสนิท ลัดพลี ที่เหลือจากให้บูรณะพระอุโบสถ คิดเป็นเงิน ๖๐๐,๐๐๐ บาท (หกแสนบาทถ้วน) เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ นางสนิท ลัดพลี

ปี พ.ศ. ๒๕๔๑ กุฏิสิรยาคม คุณเจริญ คุณปรุง สร้างถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๑ เป็นเงินค่าก่อสร้าง ๑,๓๐๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งล้านสามแสนบาทถ้วน)

ปี พ.ศ. ๒๕๔๑ กุฏิทิพย์ชุน คุณเชาว์ คุณทองเจือ สร้างถวาย สิ้นค่าก่อสร้าง ๑,๐๐๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งล้านบาทถ้วน)

ถาวรวัตถุของวัดที่จะดำเนินการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมในลำดับต่อไป คือ พระอุโบสถ, วิหาร และศาลาการเปรียญ เพราะถาวรวัตถุทั้ง ๓ ที่กล่าวนี้ได้ก่อสร้างมาเป็นเวลาอันยาวนาน ปัจจุบันจึงอยู่ในสภาพที่ทรุดโทรม หากไม่รีบดำเนินการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมแล้ว เห็นว่าไม่ช้าก็คงจะพัง

ทลายลงมา แต่การปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมก็ย่อมจะต้องใช้ทุนทรัพย์เป็นจำนวนมาก และทางวัดก็ไม่มีกองทุนพอที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์

จึงใคร่จะขอเชิญชวนท่านที่มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาได้บริจาคเงินตามกำลังศรัทธาของแต่ละบุคคล ร่วมสมทบเพื่อเป็นกองทุนในการบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุดังกล่าว ให้คงสภาพมั่นคงถาวรสืบไปชั่วกาลนาน

❖❖❖❖❖

วัดหนัง

อารามหลวงชั้นตรี ชนิดราชวรวิหาร
นามเจ้าอาวาส พระเทพวรมุนี

วัดหนัง

ชื่อเดิม : วัดหนัง

สถานที่ตั้งวัด : เลขที่ ๒๐๐ แขวงบ้างค้อ เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร รหัสไปรษณีย์ ๑๐๑๕๐ โทรศัพท์ ๔๖๘-๐๙๒๒ โทรสาร -

สถานที่ติดต่อเจ้าอาวาส : กุฏิ - โทรศัพท์ ๔๖๘-๐๙๒๒ โทรสาร -

ประวัติโดยสังเขป

วัดหนัง เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ประเภท ก ชนิดราชวรวิหาร ตั้งอยู่ฝั่งเหนือคลองด่าน แขวงบางค้อ เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร เดิมเป็นวัดราษฎร์ ตั้งขึ้นประมาณในรัชกาลสมเด็จพระสรรเพ็ชรที่ ๙ (พระเจ้าท้ายสระ) สมัยพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานี ไม่ทราบว่าเดิมใคร เป็นผู้สร้าง เป็นวัดโบราณร้างมา ๒๐๐ ปีเศษ สมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่ทั้งหมดเป็นพระอารามหลวง เหตุที่ทรงสถาปนา น่าจักเนื่องด้วยราชนิกูลสายท่านเพ็ง พระชนนีสมเด็จพระศรีสุลาลัยเป็นชาวสวนวัดหนัง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้ทำการฉลองวัดหนัง ณ วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๐

สมัยเมื่อวัดยังเป็นวัดราษฎร์ และยุคต้นการสถาปนาเป็นพระอารามหลวง พระสงฆ์ไทยยังไม่มีการแบ่งแยก ภายหลังคณะธรรมยุติกนิกายจึงเกิดขึ้น ภิกษุสามเณรที่อยู่จำพรรษาในวัดหนังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมแต่อย่างใด จึงได้ชื่อว่าถือลัทธิมหานิกาย

เจ้าอาวาสครองวัดมาแล้วกี่องค์ไม่มีผู้ใดทราบ ได้เค้าเพียงยุคหัวต่อแห่งการสถาปนาเป็นอารามหลวง ดังนี้

๑. ***พระนิโรธรังสี*** เป็นเจ้าอาวาสครองวัดตั้งแต่ยังเป็นวัดราษฎร์ เป็นผู้เชี่ยวชาญในฝ่ายวิปัสสนาธุระ เมื่อวัดได้สถาปนาเป็นพระอารามหลวงจึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ

๒. ***พระโพธิวงศาจารย์ (ขาว)*** เป็นพระราชาคณะเปรียญ ๖ ประโยค ในยุคนี้วัดกำลังเจริญ การศึกษาเป็นไปด้วยดี ปูชนียสถานและเสนาสนะแม้จะชำรุดบ้างก็ไม่มากนัก ทั้งทางราชการยังเอาใจใส่ปฏิสังขรณ์อยู่

๓. ***พระราชกวี (มุ้ย)*** เป็นพระราชาคณะเปรียญ ๔ ประโยค ในยุคนี้วัดหนังเริ่มเสื่อมลง ซึ่งเป็นไปตามกาลไม่ว่าวัดใดๆ ก็ดูโทรมลงตามกัน แม้วัดใหญ่ๆ ภายในกำแพงพระนครก็โทรมลงเช่นกัน

๔. ***พระครูสังวรยุตตินทรีย์ (ทอง)*** ในยุคนี้ความเสื่อมของวัดลงถึงที่สุด

๕. ***พระภาวนาโกศลเถร (เอี่ยม)*** ฉายา สุวณฺณสโร เป็นบุตรนายทอง นางอู่ ต้นตระกูลทองอู่ ปี พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูศีลคุณธราจารย์ มาอยู่ครองวัดหนัง ปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระมีพระราชทินนามว่า พระภาวนา

โกศลเถร ท่านดำรงอยู่ในสมณคุณเป็นอย่างดีรูปหนึ่ง มีความมักน้อยในปัจจัยลาภ ได้มาก็บริจาคเป็นค่าซ่อมสร้างปูชนียสถาน เสนาสนะ และอุปกรณ์ในพระอาราม ยุคของท่านนี้วัดหนังได้ฟื้นจากความชำรุดทรุดโทรมคืนเข้าสู่ภาวะปกติ คล้ายยุคแรกสถาปนามาก

๖. ***พระวิเชียรกวี (ฉัตร)*** ฉายา อินฺทสุวณฺโณ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น พระวิเชียรกวี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๔ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มาอยู่ ณ วัดหนัง เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ในยุคนี้ปูชนียสถาน เสนาสนะและสิ่งอุปกรณ์ของวัดซึ่งท่านพระภาวนาโกศลเถรได้ปฏิสังขรณ์ไว้ก็ล่วงเลยมาถึง ๔๐ ปีแล้ว ทางราชการได้ตัดวัดหนังออกจากจำนวนวัดในพระบรมราชูปถัมภ์แล้ว การบอกบุญทำได้ค่อนข้างยาก จึงเริ่มมีเงาฉายให้เห็นถึงความชำรุดทรุดโทรมลงของวัด

๗. ***พระสุนทรศีลสมาจาร (ผล)*** ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหนัง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ พระสุนทรศีลสมาจารได้เอาใจใส่ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดให้เจริญรุ่งเรือง และอบรมสั่งสอนภิกษุสามเณรในฝ่ายวิปัสสนาธุระสืบมา

๘. ***พระเทพวรมุนี (สุกรี)*** ฉายา สุตาคโม ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดหนัง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๒ จนถึงปัจจุบัน ได้ดำเนินการปรับปรุงก่อสร้างปฏิสังขรณ์เสนาสนะและถาวรวัตถุต่อจากเจ้าอาวาสองค์ก่อนเรื่อยมาเป็นลำดับ อาจกล่าวได้ว่าได้บูรณะหมดทั้งพระอาราม รวมทั้งการจัดระเบียบการปกครองวัดโดยอาศัยวินัยระเบียบการปกครองของคณะสงฆ์เป็นหลัก มีกติกาของวัด กิจวัตรส่วนรวม การศึกษาพระธรรมวินัย จัดให้มีการอบรมภิกษุสามเณร อบรมศีลธรรมแก่อุบาสกอุบาสิกา ศิษย์วัดและนักเรียน

สภาพของวัดโดยทั่วไปพัฒนาขึ้นมาก วัดได้รับศรัทธาจากประชาชนทั่วไปเป็นที่ดียิ่งยุคหนึ่ง

ปูชนียวัตถุสำคัญของวัดประกอบด้วย

๑. ***พระพุทธปฏิมากร*** พระประธานในพระอุโบสถหล่อด้วยโลหะ ปางมารวิชัย สูงแต่ทับเกษตรถึงสุดพระรัศมี ๒ เมตร ๕๐ เซนติเมตร หน้าตักกว้าง ๑ เมตร ๘๐ เซนติเมตร เป็นฝีมือสุโขทัย เจ้านายในราชวงศ์สมเด็จพระร่วงเจ้าแห่งกรุงสุโขทัย ทรงศรัทธาสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๖๖

๒. ***ระฆังเก่า*** พระมหาพุทธรักขิตกับหมื่นเพ็ชรพิจิตรเป็นหัวหน้าสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๐

ประวัติเจ้าอาวาส

ฉายา	สุตาคโม นามเดิม สุกรี นามสกุล จุไรทอง
อายุ	๗๐ ปี
พรรษา	๔๙ พรรษา
วิทยฐานะ	ป.ธ.๔ น.ธ.โท
เกิดวัน	ศุกร์ ที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ตรงกับวันแรม ๗ ค่ำ เดือนยี่ ปี เถาะ ณ จังหวัดกรุงเทพมหานคร
บรรพชา	เมื่อวันที่ ๕ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ณ วัดม่วง จังหวัดกรุงเทพมหานคร
พระอุปัชฌาย์	พระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺทสุวณฺโณ)
อุปสมบท	เมื่อวันที่ ๗ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ณ วัดหนัง ราชวรวิหาร จังหวัดกรุงเทพมหานคร
พระอุปัชฌาย์	พระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺทสุวณฺโณ)
พระกรรมวาจาจารย์	พระสุนทรศีลสมาจาร (ผล คุตฺจิตฺโต)
พระอนุสาวนาจารย์	พระบริหารบรมธาตุ (ประเสริฐ ธมฺมธีโร)

การศึกษา

พ.ศ. ๒๔๘๔	สอบได้ ชั้นประถมปีที่ ๔
พ.ศ. ๒๔๘๗	สอบได้ น.ธ. โท

พ.ศ. ๒๕๐๒	สอบได้ ป.ธ. ๔

หน้าที่การงานทางคณะสงฆ์และสังคม

พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๕๑๒	เป็นเลขานุการเจ้าคณะเขต ภาษีเจริญ-หนองแขม
พ.ศ. ๒๔๙๘	เป็นกรรมการตรวจประโยคธรรม สนามหลวง
พ.ศ. ๒๕๐๐	เป็นพระกรรมวาจาจารย์
พ.ศ. ๒๕๐๓	เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร
พ.ศ. ๒๕๑๐	เป็นกรรมการตรวจสอบบัญชีการเงิน ของวัดประจำตำบลบางค้อ
พ.ศ. ๒๕๑๒-ปัจจุบัน	เป็นเจ้าอาวาสวัดหนัง ราชวรวิหาร
พ.ศ. ๒๕๑๒	เป็นเจ้าคณะตำบลบางหว้า และปากคลอง
พ.ศ. ๒๕๑๓	เป็นกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการสภา-บริหารคณะสงฆ์จังหวัดธนบุรี
พ.ศ. ๒๕๑๔	เป็นประธานกรรมการตรวจสอบบัญชี การเงินของวัด ตำบลบางหว้า และปากคลอง
พ.ศ. ๒๕๑๕	เป็นพระอุปัชฌาย์ ประเภทวิสามัญ
พ.ศ. ๒๕๒๕-ปัจจุบัน	เป็นกรรมการการศึกษาโรงเรียนวัดหนัง
พ.ศ. ๒๕๒๖-ปัจจุบัน	เป็นเจ้าคณะเขตภาษีเจริญ-หนองแขม
พ.ศ. ๒๕๒๕	เป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสวัดยาง

เขตภาษีเจริญ

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๙๑	เป็นพระครูสังฆารักษ์ ฐานานุกรม ของพระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺทสุวณฺโณ)
พ.ศ. ๒๕๐๐	เป็นพระครูปลัด ฐานานุกรมของพระวิเชียรกวี (ฉัตร อินฺทสุวณฺโณ)
พ.ศ. ๒๕๐๓	เป็นพระครูสัญญาบัตร ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดหนัง พระอารามหลวงชั้นโท ที่พระครูพิศาลสุตาคโม
พ.ศ. ๒๕๐๘	เป็นพระครูสัญญาบัตร ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดหนัง พระอารามหลวงชั้นเอก
พ.ศ. ๒๕๑๓	เป็นพระครูสัญญาบัตร เจ้าอาวาส วัดหนัง พระอารามหลวงชั้นเอก
พ.ศ. ๒๕๑๘	เป็นพระราชาคณะสามัญ ที่พระวิเชียรกวี
พ.ศ. ๒๕๓๓	เป็นพระราชรัตนโมลี
พ.ศ. ๒๕๓๙	เป็นพระเทพวรมุนี

สถิติพระภิกษุ-สามเณร-ศิษย์วัด-และอารามิกชน

พ.ศ. ๒๕๓๙	มีพระภิกษุ ๔๓ รูป สามเณร ๑๑ รูป ศิษย์วัด ๑๐ คน อารามิกชน - คน

ผู้ช่วยเจ้าอาวาส

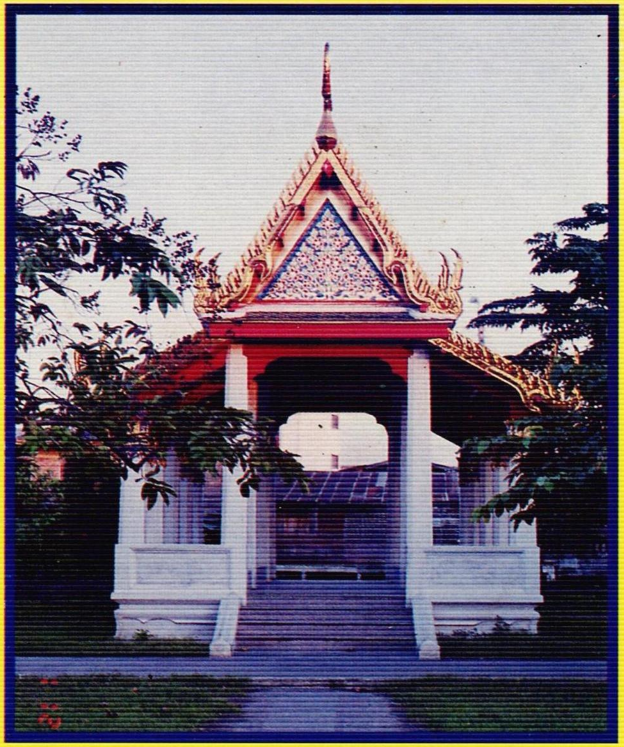
(๑) พระครูวิบูลศีลวัตร ฉายา ปาสาทิโก โทรศัพท์ ๔๖๐-๐๕๑๘

(๒) พระครูวิธานวรกิจ ฉายา อิสิทัตฺโต โทรศัพท์ ๔๗๖-๗๒๓๙

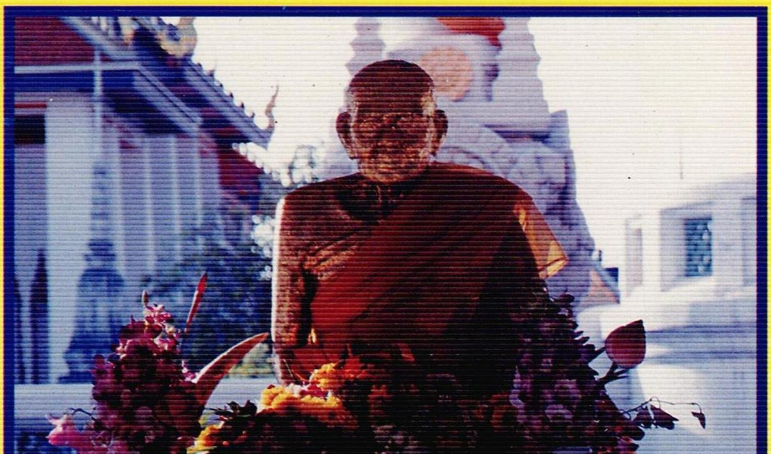
ไวยาวัจกร

(๑) นายผ่อน ดุสิตสวัสดิ์

(๒) นายพรหม ปานอู



ศาลาฉนวนน้ำ



พระภาวนาโกศลเถร (หลวงปู่เอี่ยม)